

ФОЗИЛ ШАҲАР ОДАМЛАРИ ҚАРАШЛАРИ

БУ КИТОБДА БОР БОБЛАР:

1. Биринчи мавжуд ҳақида сўз.
2. Аллоҳнинг шериги йўқлиги ҳақида сўз.
3. Унинг зидди йўқлиги ҳақида сўз.
4. Пок Тангрининг таърифи йўқлиги ҳақида сўз.
5. Унинг ягоналиги зотининг моҳиятидир, у Аллоҳ Таоло, олим, абадий тирик ва ҳаким, у ҳақдир, барҳаёт қолувчидир.
6. Аллоҳнинг улуғворлиги, шон-шавкати ва олижаноблиги ҳақида сўз.
7. Барча борлиқ қандай қилиб ундан содир бўлгани ҳақида сўз.
8. Мавжудотнинг даражалари ҳақида сўз.
9. Биринчи мавжудотнинг исмлари ҳақида сўз.
10. Мавжудоти соний (иккинчи мавжудотлар) ва уларнинг кўплиги ҳақида сўз.
11. Бизнинг олам (Ер)даги мавжудотлар ҳақида сўз.
12. Хаюло ва суврат (модда ва шакл) ҳақида сўз.
13. Моддий ва илоҳий мавжудотларнинг даражалари ҳақида сўз.
14. Осмон жисмлари нималарда иштирок этиши ҳақида сўз.
15. Осмон жисмлари ҳаракатлари ва нимага ҳаракат қилишлари ҳақида сўз.
16. Доиравий ҳаракатларнинг ҳолатлари ва уларнинг табиати ҳақида сўз.
17. Биринчи суврат ва биринчи хаюло (шакл ва модда) вужудга келишининг сабаблари ҳақида сўз.
18. Моддий жисмларнинг пайдо бўлиши тартиби ва даражалари ҳақида сўз.
19. Хаюло (материя) сувратларининг мартабалари ҳақида сўз.

20. Инсон нафси бўлаклари ва унинг қувватлари ҳақида сўз.

21. Бу қувват ва бўлаklar қандай қилиб ягона нафс бўла оладилар.

22. Ақлий қувват ҳақида, ақл ва тафаккур, ақл тафаккурдан қандай фойдаланиш ҳақида сўз.

23. Истак, ирода билан эркин танловнинг фарқи ва бахт-саодат ҳақида сўз.

24. Туш кўришнинг сабаблари ҳақида сўз.

25. Кашфиётлар ва фаришталарни кўриш ҳақида сўз.

26. Одамларнинг бирлашувга ва ўзаро ёрдамга эҳтиёжи борлиги ҳақида сўз.

27. Шаҳар – давлат жамиятининг раис аъзоси ҳақида сўз.

28. Фозиллар шаҳри ҳокимининг фазилатлари ҳақида сўз.

29. Фозиллар шаҳрининг зидди бўлган шаҳарлар ҳақида сўз.

30. Руҳларнинг бир-бири билан қўшилиши ҳақида сўз.

31. Касб-ҳунар ва бахт-саодат даражалари ҳақида сўз.

32. Жаҳолатдаги шаҳарларнинг аҳолиси ҳақида сўз.

33. Фозиллар шаҳри аҳолисининг умумий хусусиятлари ҳақида сўз.

34. Жаҳолатдаги ва адашган шаҳарлар аҳлининг фикрлаш усуллари ҳақида сўз.

35. Адолат ҳақида сўз.

ФОЗИЛ ШАҲАР ОДАМЛАРИ ҚАРАШЛАРИ

Абу Наср ал-Форобийнинг «Фозил шаҳар одамлари қарашлари» асари боблари таърифи:

1. Аллоҳ Таоло нима ва унга қандай эътиқод қилиш кераклиги ҳақида сўз; у қандай тавсиф этилиши керак, қайси важҳдан у бошқа мавжудотга сабаб бўлиб қолди; бу ундан қандай қилиб юз

беради; уларни қандай юзага келтиради; у билан боғлиқлиги қандай; у қандай қилиб билинади ва қандай қилиб ақл юритиши керак; уни қайси ном билан аташ лозим бўлади; бу исмлар нималарга далолат қилиши керак бўлади.

2. Фаришталар деб эътиқод қилиниши керак бўлган мавжудот ҳақида сўз. Уларнинг ҳар бирининг моҳияти нима, улар қандай, унинг пайдо бўлиш сабаблари, даражалари, бир-бирига бўлган мартабалари, уларнинг ҳар бирида нималар юз бериши мумкинлиги, қандай қилиб ундан юз берадиган нарса (бошқа) ҳар бир нарсага сабаб бўлган, унинг чоралари ҳақида; чиндан ҳам уларнинг ҳар бири осмон жисмларидан бўлган жисмнинг сабабларидир, уни идора қилиш унга топширилган.

3. Осмон жисмларининг ўзаро боғлиқлиги ҳақида сўз; уларнинг ҳар бири алоҳида-алоҳида иккинчиси билан боғлиқлиги ҳақида; уларнинг ҳар бири иккинчиси унга боғлиқ бўлган осмон жисмларини идора қилиши ҳақида;

4. Осмон остида бўлган жисмлар ҳақида сўз; улар ҳаюллоний – моддий жисмлардир; унинг борлиги қандай юз берди, у қанча, уларнинг ҳар бирининг жавҳари – субстанцияси нимада; олдин айтиб ўтилган мавжудотдан унинг фарқи нимада – шулар ҳақида.

5. Модда ва суврат ҳақида сўз; уларнинг ҳар бири алоҳида олганда нимадан иборат; улар иккалови жисмларнинг кўринишими, уларнинг ҳар бирининг бошқасидан фарқи, даражаси нимада; улар билан зоҳир бўладиган моддалар нималардан иборат; уларнинг иккаловида моддага асосланган вужуд нимадан иборат; суврат билан қайси вужуд ҳосил бўлади – шулар ҳақида сўз боради.

6. Ўзи малоика дейиш мумкин бўлган ва кайфиятидан мавжудот деб тавсиф қилинадиганлар ҳақида сўз.

7. Умуман осмон жисмлари деб тавсиф қилинадиган нарсалар ҳақида сўз.

8. Умуман моддий жисмлар қадай юзага келади; уларнинг қай бири – биринчи, қай бири – иккинчи ва қай бири – учинчи ва шу тариқа кетавериб, ниҳоят охирида юзага келадиган нарса инсон бўлиб қолиши ҳақида; қисқача, ҳар бир синф – турнинг юзага келиши ҳақида хабарлар.

9. Улардан бўлган ҳар бир турнинг боқий қолиши учун қандай шарт-шароит, чоралар бўлиши ҳақида; ҳар бир нав шахсларининг сақланиши ҳақида; уларни идора қилишда адолатли чора-тадбир ҳақида; улардан нима юзага келса, бари адашмасдан, хилофликка бормасдан, нуқсонга йўл қўймасдан, адолат натижасида, ҳукмлар юритиш ва камолотга эришиш билан бўлиши керак. Чунки булар ҳаммаси бўлиши вожиб бўлган нарсалар бўлиб, уларнинг мавжудот табиатларида бўлиши мумкин бўлмаган нарсалардан бошқа нарса эмаслиги ҳақида.

10. Инсон ҳақида, инсон нафсининг қувватлари ҳақида ва унинг пайдо бўлиши ҳақида, аввал қайси бири юзага келгани, иккинчиси – қачон, учинчиси – қачон юзага келгани, уларнинг ўзаро муносабатлари ҳақида, уларнинг қай бири бошқариши ҳақида; қайси бири бошқасига хизмат қилади; қайси бири фақат бошчилик қилади; қай бири уларнинг бирор нарсасига хизмат қилади, қайси бири қайсисини идора қилади – шулар ҳақида.

11. Инсонлар аъзоларининг пайдо бўлиши ва унинг даражалари ҳақида, баъзиларининг бошқалари билан муносабат даражалари ҳақида; уларнинг қайсинаси биринчи масала ва қай бири ал-ходим – иккинчи даражали масала, қайси қандай қилиб бошчилик қила олади ва уларнинг иккинчи даражалиси қандай қилиб хизмат қила олади – шу ҳақда.

12. Эркак ва хотин жинси ҳақида; уларнинг ҳар бирининг қуввати ҳамда уларнинг ҳар бирининг феъли ҳақида; улардан қандай қилиб бола пайдо бўлиши ҳақида; уларнинг бир-биридан фарқи, бир-бирига нисбатан умумийлиги ҳақида; унинг эркаклиги ва хотинлигининг сабаби; нега бола ўз ота-оналарига ўхшаши ёки ўзининг аجدодларига ўхшаш бўлиши, ё бўлмаса уларнинг ҳеч қайсинисига – аждодига ва ота-онасига ўхшамаслиги ҳақида.

13. Нутқли инсоннинг маъқулот – ақлий олами тузилиши қандай, ақлнинг турлари қандай; ақл билқувват (салоҳият)и нима ва феъли ақл (ақл билфеъл) нима ва моддий ақл нима ва ақли мунфаил (пассив интеллект) нима дегани-ю, фаол ақл (актив ақл) нима дегани ва ақлнинг даражалари ҳақида ва нега фаол ақл деб аталадию, унинг феъли – ҳаракати нима – шулар ҳақида; яна қувватда бўлган, ҳатто феъли ақл бўла оладиган қувватлар қандай қилиб маъқулот сифатида тасвирланади, ҳатто феъли – ҳаракатдаги ақл бўлади. Ирода дегани нима, ихтиёр дегани нима, улар иккалови нафс – руҳнинг қайси жиҳатларига тааллуқли; тўла бахт-саодат нима-ю, фазилат ва нуқсонлар нима, амаллардаги хайр яхши (ишлар) нима-ю, ёмон ишлар нима, иш-амаллардан нима гўзал саналадию, нима қабих саналади – шулар ҳақида.

14. Нафс бўлаклари ҳақида бўлган мутахаййил – хаёлдаги бўлаклар ҳақида сўз; улар феъл ҳаракатларининг турлари ҳақида; у нафснинг қайси турига тааллуқли, унинг тўғрилигига бўлган сабаб, ундан нимага тўғри деб ишониш мумкин; (пайғамбарлик) ваҳийси қандай юз беради; инсонларнинг қайси турига ваҳий келиши мумкин; қайси бир тоифадаги одам ваҳийга дуч келиши мумкин; келажакда бўладиган нарсадан хабар берадиган ва унга ишонадиган кишилар бориғининг сабаби нимада – шулар ҳақида.

15. Жамиятда инсонларнинг эҳтиёжлари ва ўзаро ёрдами ҳақида; инсоний жамиятларнинг турлари ҳақида ва фозила жамият ҳақида; фозиллар шаҳри нима, у қандай идора қилинади, унинг таркибий қисмлари, тартиби қандай, фозила шаҳарда фозил раиснинг турлари ва аввалги фозил раиснинг тартиботи (сиёсати) қандай бўлиши кераклиги ҳақида; фозил шаҳарга бошлиқ бўлади деб эътимод қилинадиган бола ё йигитда қандай аломат ва белгилар бўлиши кераклиги ҳақида; унда бундай белгилар, аломатлар қайси шароитда камолга етиб, ҳатто биринчи фозил раис мартабасига етиши мумкинлиги ҳақида; фозила шаҳарга қарама-қарши бўлган қандай шаҳарлар турлари бор, жоҳила шаҳар дегани нима, залолатга тойиб кетган шаҳарлар-чи; жоҳила шаҳарлар ва уларни идора қилиш усуллари ҳақида.

16. Сўнгра бахт-саодат зикри ҳақида, унга фозила шаҳар аҳли ўз ҳаёти давомида, вафотидан сўнг қандай қилиб унга эришиши ҳақида; фозила шаҳарга қарама-қарши бўлган шаҳар аҳли вафотидан сўнг қандай бахтсизликка дучор бўлиши ҳақида.

17. Ўша фозила шаҳарда расм-русумлар қандай бўлиши ҳақида; сўнгра кўп одамларда бузуқ усуллар, ёлғончиликка оид нарсалар, улардан жоҳиллик қарашларнинг пайдо бўлиши ҳақида.

18. Сўнгра жоҳилий қарашлар хусусияти юзага келиб, ундай жоҳилий шаҳарларда пайдо бўладиган феъллар ҳосил бўлиши ҳақида.

19. Сўнгра бузғун усуллар тўғрисида бўлиб, ундан йўлдан тойган шаҳарлар аҳли қарашлари келиб чиқади.

1. БИРИНЧИ МАВЖУД¹ ҲАҚИДА СЎЗ

Биринчи мавжуд бошқа барча мавжудот борлигининг биринчи сабабидир. Ул зот ҳар қандай нуқсон, камчиликлардан – покдир. Ундан бошқа барча мавжуд нарсаларда бир ёки ундан кўп нуқсонлар бўлиши мумкин.

Аммо Мавжуди аввал эса барча нуқсонлардан холидир. Унинг борлиғи барча (борлиқ)дан афзал² ва бошқа борлиқлардан олдин келур, борлиғидан афзал бўлган ва ундан олдин келадиган бошқа борлиқнинг бўлиши ҳам мумкин эмас. Демак, У борлиқ устунлиги (фазилати) борасида энг юксак даражададур, борлиқларнинг мукамаллиги нуқтаи назаридан қарасак, у энг юқори мартабададур.

Шунинг учун унинг борлиғи билан жавҳарининг³ йўқлиги қоришмаси ҳеч қайси ҳолатда ҳам бўлиши мумкин эмас. Чунки йўқлик ва унинг тескараси (зидди) иккаловининг бўлиши мумкин эмас, бўлса ҳам у ой фалагидагина бўлиши мумкин, холос. Чунки йўқлик эса мавжуд бўлмаган, (яъни) бор бўлмаган бир нарсадир.

Унинг борлиғи бил-қувва борлиқ эмас, Унинг йўқ бўлиши мумкин эмас. Шунинг учун ҳам унинг вужуди йўқлигининг ҳам имкони йўқдир. Шу сабабдан у азалийдир, унинг азалийлиги доимо унинг борлигида – жавҳари (субстанцияси)да борлигидандур, у ўз борлиғига ҳеч қандай эҳтиёж ҳам сезмаган зотдир, унинг доимо борлиги унинг эгалиги учун етарлидир. Борлиқ ҳеч маҳал унинг вужуди каби бўлиши мумкин эмас. Шунингдек, у ўзининг абадий борлигида ўз жавҳари билан ва ўзининг азалийлиги билан қаноат ҳосил қилади,

¹ Биринчи мавжуд, баъзида Биринчи вужуд деганда Тангри тушунилади.

² Яъни, у мукамалдир дейилмоқчи.

³ Яъни, асоси.

унинг асли унинг абадийлиги ва доимо борлиги учун етарлидир. Лекин борлиқ аслида худди унинг вужудига ўхшаш бўлиши мумкин эмас. Шунингдек, борлиқ унинг вужуд даражаси ҳам, вужуди ҳам унга ўхшамаслиги ҳам мумкин, ё бўлмаса унга етарли бўлмаслиги ҳам мумкин. Унинг мавжудлиги ўзи учун сабаб бўлмаслиги ҳам мумкин, ё у билан (биҳи), ё бўлмаса ундан (анҳу) ва ёки унинг учун (лаҳу) бўлиши нимадан эканлигини (билиш) мумкин бўлмаган бир борлиқ (мавжудот)дир. Чунки у модда ҳам эмасдур, у на моддага асос бўла олади, на субъект (мавзуъ)га таянч бўла олади, балки унинг борлиги (вужуди) ҳар турли моддадан ва барча субъектдан холидур. Шунингдек, унинг суврати ҳам бўлмайди. Чунки суврат фақат моддада бўлиши мумкин, холос. Агар унда суврат бўлганида эди, у ҳолда унинг зоти модда ва сувратдан тузилган бўлар эди. У шундай бўлганида эди, унинг асоси (яъни, борлиги) албатта, ўзи пайдо бўладиган икки қисмдан таркиб топган бўларди. Шундай экан, чиндан ҳам, унинг бўлакларининг ҳар бири унинг бус-бутун вужудига сабаб бўлган бўларди. Биз уни биринчи сабаб деб баён этдик. Шунингдек, ўз моҳияти билан бу мақсад ва ғояга эришиш учун унинг борлигида на мақсад бўлади, на ғоя бўлади. Бошқача қилиб айтганда, бу унинг борлигига сабаб бўлган бўларди. Бу ҳолатда унинг ўзи биринчи сабаб бўлмаган бўларди.

Шу билан бирга, унинг борлиги ундан олдин келадиган ҳеч қайси нарсадан фойдаланмаган, чунки у ўзидан паст бўлган нарсадан фойдаланишдан узоқдир.

2. АЛЛОҲНИНГ ШЕРИГИ ЙЎҚЛИГИ ҲАҚИДА СЎЗ

Илк бор бўлган зот (яъни, Тангри) ўзининг асл моҳияти билан бошқа барча нарсалардан фарқлидир; Унинг борлиги эса унинг ўзидан бошқа ҳеч кимга боғлиқ ҳам эмас (фақат унинг ўзига боғлиқдир). Чунки борлиги шу борлиқ бўлган нарса билан айти борлиққа соҳиб бўлган бошқа нарса орасида ҳар хил бир фарқлилиқ ва айирма бўлиши мумкин эмасдир. Ундай ҳолда ўртада икки нарса асл моҳият бўлмай, балки биргина асл – ўзак бўлиши мумкин, холос. У ҳеч ўзгармаслиги мумкин. Борди-ю, ораларида бирор фарқлилиқ бўлгудай бўлса, у ҳолда уларни бирлаштирадигандан айти ўша нарса бўлмай, балки бошқа бир нарса бўлиши мумкин. У ҳолда уларнинг бир-бирининг бошқасидан фарқ қиладиган томони улар борлигининг бир қисмини ташкил этади. Уларни бирлаштирадиган томони эса унинг бошқа қисмини ташкил этади. Шундай қилиб, бу иккаловининг ҳар бири тушунча билан белгиланади, иккала қисмининг ҳар бири эса ўша асоснинг сабаби бўлади. У ўз навбатида энди биринчи бўлолмайди, балки бунда ундан олдин келадиган бошқа борлиқ бўлиб, у унинг борлигига сабаб бўлади – бу эса (ўз навбатида) амри маҳолдир.

Борди-ю, агар бу борлиқ бошқа бўлса-ю, у шу сабабли илк борлиқдан ажралиб турса – у фарқ қилишда ҳам фақат илкни ажратиб турса – шундагина илк борлиқ ажралади, унинг ўз борлиги бўлади, мана шу борлиқ эса, ўз навбатида, уларни бирлаштириб туради. Мана шу борлиқ иккаласига ҳам муштарак ҳисобланади. Шундай экан, бу бошқа бир борлиқ икки нарсадан таркиб топган бўлади, унга махсус бўлган ва бунга шерик бўл-

ган нарсадан тузилган бўлади. Натижада биринчининг борлиги бошқасининг ҳам борлигининг айнан ўзи бўлолмайди, балки бу борлиқ содда бўлинмайдиган бўлади, биринчиси эса бўлинадиган бўлади. У ҳолда бу бошқа борлиқнинг борлиги қоим бўлган икки парчаси бўлади. Шундай экан, биринчисини икки қисми бўлади, бундан у ташкил топган бўлади, унинг борлигининг сабаби ҳам бўлади, ниҳоят, бундан паст бўлади ҳамда ноқисли бўлади. Бундан чиқди, бу нарса борлиқ боқимидан биринчи даражали эмас деганидир.

Худди шунингдек, бундан бошқа илк борлиқдан ташқари, тур-нав боқимидан унинг ўхшови бўлган бошқа бир нарса бор бўлса, илк борлиқнинг борлиги мукаммал бўлолмайди. Чунки мукаммаллик ўз туридан бошқа бўлган борлиқнинг ўзидан ташқарида бор бўлиши мумкин бўлмаган нарсадир. Бу ҳар бир нарсада кечиши мумкин бўлган ҳолатдир. Чунки буюклик боқимидан мукаммал бўлган, ўз туридан бошқа бир буюкликнинг ўзидан ташқарисида бор бўлиши мумкин бўлмаган нарса. Демак, мукаммаллик асл илдизида бўлган бўлса, ундан ташқарида бўлган нарсада бўлиши мумкин эмас. Айни шаклда мукаммал бўлган ҳар бир жисм Қуёш, Ой ва бошқа кезадиган юлдузларда бўлгани каби ўз туридан бошқа бир нарсада бор бўлиши мумкин бўлмаган нарсадир.

Шунингдек, биринчи сабаб мукаммал борлиқ бўлган бўлса, у ҳолда у ўзидан бошқа навдаги нарса бўла олмаслиги турган гап. Демак, унинг бир ўзи бу борлиқда яккаю ягонадир, у шу жиҳатдан ҳам биринчидир.

3. УНИНГ ЗИДДИ ЙЎҚЛИГИ ҲАҚИДА СЎЗ

Шунингдек, Мавжуди аввалнинг зидди бўлиши ҳам мумкин эмас. Зиднинг тушунчаси (яъни, маъноси) англашилган тақдирда бу аён бўлиб қолади. Чунки бир нарсанинг зидди ўша нарсадан фарқ қилади ва бир нарсанинг зидди шу нарсанинг ўзи – асли бўлиб қолиши мумкин эмас. Аммо бир-биридан фарқ қиладиган ҳар бир қарама-қарши нарса ҳам унинг зидди бўлавермайди. Шуниси ҳам борки, бу нарсанинг ўзи бўла олмаган барча нарса ҳам унинг зидди бўлиши мумкин эмас. Лекин ҳар бир қарама-қаршилиқ ҳам зид бўлавермайди. Нарса бўла олмайдиган ҳар бир нарса ҳам бир-бирига зид бўлолмайди. Лекин бу билан бирга, нарса бўлган барча нарса ҳам қарама-қарши ҳаракатда бўлади. Қарама-қарши бўлган ҳар бир нарса бирга бўлса, у албатта, бузилишга ва ўз йўли айнашга олиб келади. Зидларнинг ҳар бирининг табиати шундай бўлади, улардан бирининг қай ерда бўлишидан қатъи назар, унинг йўқлиги иккинчисининг борлигини тақозо этади. Зидди бўлиши мумкин бўлган ҳар бир нарсада аҳвол шундайдир. Борди-ю, уларнинг бири бошқа турган ерда бор бўлгудай бўлиб қолса борми, у ҳолда у уни ҳалок этади. Бу шунинг учунки, у жойни у биринчи бўлиб эгаллаган бўлади (шу тариқа бири бошқасининг жойлашишига йўл бермайди). Бу ҳол қарама-қаршилиги бор бўлган барча нарсага тааллуқлидир. Шундай экан, агар бир нарса бошқа ҳолларда бўлмай, балки ўз ҳаракат-феълида бошқасига зид бўлар экан, бу ҳолда бу фақат ҳаракатига тааллуқли бўлади. Агар аслари (субстанцияси) боқимидан бир-бирига зид кайфиятда бўлсалар, бу ҳолат сифатларига ҳам тааллуқли бўлади. Борди-ю, бу қарама-қаршилиқ аслига

тааллуқли бўлса, у ҳолда уларнинг иккаласининг жавҳари ҳам шу сифатни олади.

Шундай экан, агар илк борлиқ зид бўладиган бўлса, у шу сифатдан унинг зиддига алоқадорлиги тушунтирилади. Бундан чиқди, ҳар бир қарама-қаршиликда бўлган нарса бошқа томонидан буздирилиши лозим бўлади ва биринчи эса ўз табиати билан қарама-қарши томондан инкор этилган бўлади. Бу эса унинг асли (субстанцияси) да мавжуд бўлган бўлади. Демак, нимаики инкор этиладиган бўлса, у ўз жавҳари ва боқийлигини тополмаган бўлади Балки унинг мавжудлиги давом этиши учун жавҳари етарли бўлмаган бўлади. Борлигини ҳосил қилиш учун жавҳарининг бўлиши етарлигина эмас, балки унинг борлигига қандайдир нарса бўлиши талаб қилинади. Аммо бор бўлишга имкони бўлмаган ҳар бир нарсанинг азалий бўлиши ҳам мумкин эмасдир. Асл жавҳарининг боқийлигига ёки борлигига етарли бўлмаган нарса ўз борлиги ёки боқийлигига ўзидан бошқа яна бирор сабаб бўлиши керак бўлади. Бундай нарса эса илк борлиқ бўлолмайди.

Шунингдек, унинг борлиги унинг зидди бўлмаганлиги туфайлигина бўлади. Демак, зиддининг йўқлиги эса унинг борлигининг сабаби бўлади. Демак, бу ҳолда илк борлиқ бутунлай биринчи сабаб бўлолмайди.

Шунингдек, бу иккаловига шу нарса бўлиши лозим бўлади: бир-бирига қарама-қарши бўлган икки зид нарса тўқнаш келиши ҳам мумкин. Шунда уларнинг бири бошқасини йўқ қилади. Аммо бу жой унинг ўрни саналади, ё жинси, ё бўлмаса улар иккаловидан бошқа бир нарса бўлиши ҳам мумкин. Бу жой собит бўлиши мумкин. Борди-ю, бу иккалови бир-бирига (қарама-қарши) томон бўлишса, у ҳолда улар бир-биридан кейин кетма-кет

келган бўлур эди. Шунинг учун бу ер уларнинг ҳар биридан аввалроқ бўлган вужуд бўлади.

Борди-ю, агар бир кимса бу келтирилган сифатларга соҳиб бўлмаган бошқа бир зид нарсаларни ўртага қўйса, бу ўртада қўйилган нарса бошқасининг зидди бўлмайди, балки у қарама-қаршиси бўлади. У зиддан бўлак бир қарама-қаршиликлардан бўлган бир нарса бўлади. Биз илк борлиқнинг ўзидан бошқа нарсаларга эга бўлганни инкор этмаймиз. Бунинг натижасида айти шу борлиққа соҳиб бўлган бир зиднинг ва ёки бошқа бир нарсанинг борлигини қабул этолмаймиз. У ҳолда ҳеч бир бор бўлган нарса илк борлиқнинг айти ўша борлиқ даражасида бўлмайди. Чунки икки қарама-қарши томонлар бир ва айти борлиқ мартабасида бўла олмайди.

Демак, илк борлиқ аслида борлиқ боқимидан ягонадир, унинг мавжудлигида ундан бошқа ҳеч нарса иштирок этмайди, унинг борлиқ турини бўла оладиган ҳеч бир нарса йўқ. Демак, у бирдир, у ўз нави жиҳатдан ҳам, мартабаси жиҳатдан ҳам якка-ю ягонадир.

4. ПОК ТАНГРИНИНГ ТАЪРИФИ ЙЎҚЛИГИ ҲАҚИДА СЎЗ

Шу билан бирга, илк борлиқ – айтиб ўтилганидек, жавҳар – аслини майдонга келтирадиган нарсаларга бўлинмайдигандир. Бу шунинг учунки, илк борлиқнинг маъносини шарҳлаб берадиган бирор таърифнинг ўзи йўқ. Бу маъно унинг икки қисмдан иборат бўлган қисмини шарҳлаб бера олишга далолат қилади. Шундай бўлган тақдирда жавҳарланиш (яъни, субстанцияланиш)га ёрдам берган бўлаклари унинг борлигига сабаб бўлган бўларди. Бу худди тушунча маъно бирор

нарсанинг таърифига бўлак бўлганидек, унинг таърифланганига сабаб ҳам бўлади. Шундай қилиб, модда ҳам худди суврат каби улар иккаловидан таркиб топишига сабаб бўлади. Бу эса илк борлиққа боғлиқ ўлароқ мумкин бўлмаган нарса. Чунки у илк борлиқдир, унинг борлигига бутунлай сабаб ҳам йўқдир.

Шундай экан, у бундай қисмларга бўлинмагани каби сонларга (каммия) ё қандайдир бошқа майда парчаларга ҳам бўлинмайди. Бундан ана шу маънода шу бир зарурат келиб чиқадики, бунда унинг улуглиги ва унинг асло жисми йўқлиги маълум бўлади. Бу жиҳатдан эса у биргинадир, холос. Унинг бирлигининг маъноси ҳам шуки, у бўлинмасдир. Бундан чиқди, ҳар бир нарса бирор сабаб бўлиб бўлинмас ҳам, демак, у бўлинмаслиги жиҳатидан ҳам бирдир. Борди-ю, агар у феъли жиҳатидан бўлинмаса, бу жиҳатдан у бирдир. Борди-ю, кайфият жиҳатидан бўлинмаса, у кайфият жиҳатидан ҳам бирдир. Борди-ю, ўз жавҳарида бўлинмас экан, у жавҳарида ҳам бирдир. Шундай экан, Биринчи Борлиқ ўз жавҳаридан ҳам бўлинмасдир.

5. УНИНГ ЯГОНАЛИГИ ЗОТИНИНГ МОҲИЯТИДИР, У АЛЛОҲ ТАОЛО, ОЛИМ, АБАДИЙ ТИРИК ВА ҲАКИМ, У ҲАҚДИР, БАРҲАЁТ ҚОЛУВЧИДИР

Ўзининг борлиғи билан у бошқа барча мавжудотдан ажралиб туради, У мавжуд бўлган зотдан бошқада бўлиши мумкин ҳам эмас. Мана шунинг учун ҳам У ўз зотидан бўлмаган барча нарсадан ягоналиги билан ажралиб туради. Унинг ягоналигининг маъноси шуки, у ўзига хос бўлган моҳиятдир. Ана шу билан барча мавжудот ўзидан бошқа

бўлганларидан фарқ қилиб туради. Худди ана шу ҳолат барча мавжуд ягона нарсалар шундай дейишга олиб келади. Бу шунинг учунки, у фақат унгагина хос бўлган вужудга эга бўлганлиги жиҳатидан шундай бўлади. Худди шу маъно ал-Мавжуд ул-аввал (Биринчи Мавжуд) маъноларидан бирига бориб тақалади. Биринчи борлиқ ҳам шундай. Шу жиҳатдан ҳам Биринчи мавжуд ҳам бирдир, ундан ташқари бўлган ҳар қайси фақат ягона бўлган нарсага Унинг маъноси тўғрироқ келади.

Модомики, у модда эмас экан, бирор сабаб билан модда ҳам бўлмаган экан, у ўз моҳияти (бивужудихи) билан феълли ақлдан иборатдир (ақл билфеъл). Чунки у ақлни суврат бўлишидан тутиб туради. Чиндан ҳам у феъл орқали ақлга келади. Худди шунингдек, нарса моддага муҳтож бўлмаган ҳолда мавжуд бўлса, бу ўз моҳияти билан феълли ақл бўла олади. Биринчи борликнинг аҳволи мана шу. Шундай экан, демак, бу ҳолда у фаол ақл (актив интеллект) бўла олади. Шу билан бирга, у шундай ўз жавҳари билан маъқул (яъни, ақл қабул қила олади). Чиндан ҳам, у ўз моҳияти билан феъли орқали ақл қабул қила оладиган субъект бўлади. Чунки у шунингдек, ақл қабул қиладиган объектдан ақлни тутиб туради ва натижада у модда бўла олади. У ақл орқали қабул қилинади, чунки унинг ўзи ақлдан иборатдир. Модомики, ўз моҳияти эътибори билан ақл бўлгач, ақл қабул қиладиган заруратга эҳтиёжи қолмайди, натижада, ўзидан ташқаридан бўлган бошқа бир ақлли бўлган зотга зарурати ҳам қолмайди.

Балки аксинча, унинг ўзи ўз зотини билишга қодир бўлади. Модомики, у ўз зотидан фикр қилишга қобил бўла олар экан, у оқил бўла олади. Натижада унинг зоти ақлга эришса, у ҳолда у феъли билан ақлга эга бўлади. Балки у ақл бўла олади, у ўз зоти

билан фикр қиладиган, оқил бўла олади. Зотнинг ўзи ақлга эришдими, демак, унинг ўзи ҳам ақлга эриша олади. У бир жиҳатдан ақлга эриша оладими, демак, у маъқулдир (ақл қабул қиладигандир). Модомики, у ақл бўлар экан, демак, у ақл қабул қиладиган объект ҳам бўла олади. Модомики, у оқил бўлар экан, демак, унинг барчаси ягона зотдан иборату, бўлинмайдиган бир жавҳардан иборатдир.

Инсон ўзи, масалан, ақл қабул қиладиган интеллектдан иборат, лекин унда бор бўлган маъқул (ақлли) нарса ҳали ақлни эгаллайдиган феъл бўлолмайди. Балки у қабул қиладиган қувватдаги ақл бўла олади. У ақл ўз мартабасига эришадиган бўлсагина қабул қила олади. Демак, бундан чиқди, инсондаги ақл қабул қиладиган – маъқул нарса ҳеч маҳал интеллект бўлолмайди (бошқача қилиб айтганда, «ақлга олиб келолмайди»).

Айни замонда бизнинг ақлимиз оқил бўлмоқ нуқтаи назаридан интеллект эмас, бизнинг субстанциямиз оқил бўлганлиги сабабли уни ақл қабул қилолмайди. Шундайки, илк борлиқ бундай эмас. Биламизки, субстанциямиз интеллект бўлгани учунгина эмас, балки бизни ақл эгаллай олиши нуқтаи назаридан хабардормиз. Уларнинг ҳаммаси бир маънода туташиб кетади. Улар бир жавҳар (субстанция) бўлиб, бўлинмас бир негиздан иборатдир.

Билагон (олим) ҳақидаги аҳвол худди мана шундан иборат. У ўз фазилати билан билиш учун ўз зотидан ташқарида бўлган бошқа ҳеч қандай нарсадан фойдаланишга ўзида эҳтиёж сезмайди. Худди шунингдек, у ўзини билдириши учун ҳам бошқа бир зотга зарурати ҳам йўқдир. Аксинча, унинг ўзи билиш ва билиниши учун ўз жавҳари (субстанцияси) билан кифояланади. Унинг илми ҳам ўз жавҳаридан бошқа бир нарса эмас. Натижада у билагондур ва билинган ҳамдур. Унинг билими эса ягона зот ва ягона жавҳар (субстанция)дан иборатдур.

Шунингдек, у ҳакимдур, ҳакимлиги шундан иборатки, энг яхши нарсаларни энг афзал билимлар билан билишдан иборатдир. У ўзини тушуниши ва билиши билан энг мукаммал бўлган нарсаларни билади. Энг мукаммал бўлган билим эса доимий билимдан иборатдир, у йўқ бўлиб кетмайди, бу билим эса унинг ўзини билгисидир.

Шунингдек, унинг тўғрилиқ ва ҳақиқат бўлишининг ўзи ҳам айтиш ҳолати баён этади. Чунки тўғри ва ҳақ бўлган нарсаси шу бор бўлган нарсадан иборатдир. У шу нарсаси хос бўлган энг тўғри ва ҳақиқат ҳам унинг ўзигагина оид бўлган борлиқдир. Энг мукаммал борлиқдан улуш олган. Сўнгра чиндан ҳам тўғри ва ҳақ бўлган ва баъзан ақл соясида бор бўлган – бу бор бўлиш ҳам бир тушунча нуқтаи назардан – нарсани ақл қабул қилишига айтилади. Унда бу мавжуд – бор бўлганга маъқул бўлиши нуқтаи назардан тўғри ва ҳақ дейилур; чунки борлиқ – уни ақл қабул қиладими-йўқми – бари бир борлиқ дейилади. Шундай қилиб, илк борлиқ икки муносабат билан ҳақиқат бўла олади: бири борлигининг энг мукаммал борлиқ бўлиши билан ва бошқаси – иккинчиси эса ақл эгаллайдиган тарзда эгалланади ва у ўша мавжуд бўлган нарсаси билангина тўғри ва ҳақиқат бўла олади. У тўғри ва ҳақиқат бўлмоқ учун маъқул бўлиш эътибори билан тушунадиган ва унинг интеллекциясини эгаллайдиган ўзидан бошқа кимсага муҳтож эмасдир. Яна у бу ҳар икки томон алоқаси туфайли бошқа ҳар нарсадан яна ҳам тўғри бўлишга лойиқдир. Унинг тўғрилиги ва ҳақиқийлиги шундан иборатки, у тўғри ва ҳақиқийликдан бошқа бир нарсаси эмасдир.

Шу билан бирга, у тирикдир (ҳайй) ва ҳаёт бўлиши нуқтаи назардан ҳам аҳвол шундайдир. Бу шуки, сўз билан икки зотга эмас, балки бир

зотга ишора қилинмоқчи. Чунки тирик (ҳайй) нинг маъноси энг афзал ақл билан энг мукаммал маъқулнинг қамраб олишидан иборатдир ва ёки энг мукаммал билувчининг энг мукаммал билим билан қуролланганлигидан иборатдур.

6. АЛЛОҲНИНГ УЛУҒВОРЛИГИ, ШОН-ШАВКАТИ ВА ОЛИЖАНОБЛИГИ ҲАҚИДА СЎЗ

Шунингдек, бу унинг улуғворлиги, шон-шавкати ва олижаноблигига ҳам тааллуқлидир. Чунки улуғворлик, шон-шавкат ва олижаноблик бирор нарсада намоён бўлган, бу унинг камолот ҳосил қилганига боғлиқ, ё бўлмаса ўзининг жавҳари (субстанцияси)га боғлиқ, ё бўлмаса ўзининг бирорта араз (акциденцияси)ига боғлиқдир. Бу нарсани кўпинча тасодифий камолот ҳақида гапирилганда, унда биз ҳақимизда гапирилганда бўлинади.

Чунончи, бойлик, илм ва ё бадан ҳодисаларидан бирор нарса гапирилади. Биринчи борлиқ камолотига кўра бошқа барча нарсадан ажралиб туради. Масалан, унинг улуғворлиги, шон-шавкати ва олижаноблиги бошқа барча улуғворлик ва шон-шавкатдан ажралиб туради. Унинг улуғворлиги, олижаноблиги ва шарафи унинг асли – илдиизи бўлиб, бу унинг жавҳаридаги камолоти бўлади. (Лекин) унинг жавҳари (субстанцияси) ва зотидан ташқари бўлган бошқа ундай бир нарса оламда бўлолмайдди. У ўз зоти билан улуғвор, олижаноб ва шарафли бўлади, унинг асли ўзидан бошқа ҳар қандай бир нарсага қарам эмас. Уни бошқалар қанчалик мақтасин ё мақтамасин, буюклигини кўкка кўтарсин, ё кўтармасин шарафини юксалтирсин ё юксалтирмасин, бари бир, ўзи боқимидан буюкликка, ўзи боқимидан шон-шарафга соҳибдир.

Барча мавжудотнинг ҳусни, гўзаллиги, зийнати-нинг (хосияти) шундан иборатки, у ўз вужудини афзал ҳолатга келтириб, сўнгги камолотга эришади. Шундай қилиб, илк борлиқ энг мукаммал (афзал) вужуд бўлгач, унинг гўзаллиги ҳам гўзаллик соҳиби бўлган ҳар қандай чиройидан устун туради. Худди шундайин, барча гўзаллик соҳибининг ҳам зийнат ва гўзаллигида шундай бўлади. Сўнгра буларнинг ҳаммаси унинг зоти (моҳияти)да ва жавҳари (субстанцияси)да бўлади. Бу эса унинг ўзи (борлиқ)да бўлади ва унинг кўмаги билан зоти ақл қабул қилган бўлади.

Аммо бизга келганда, шуни айтиш керакки, бизнинг жамолимиз, зийнатимиз, гўзаллигимиз бизнинг аразимиз (акциденциямиз)да бўлади, биздан ташқарида бўлган нарсаларимизда, зотимизда, жавҳар (субстанция)мизда ҳам бўлмайди. Ундаги жамол ва камолот бир зотдан бошқада бўлмайди. Худди шундай аҳвол бошқа нарсаларда ҳам юз беради.

Лаззат, шодлик ва фароғат юз беради, ўзининг тўлақонлигини энг гўзал, энг улуғвор ва энг зийнатли нарсани кўпроқ идрок қилиш билан ниҳоясига етилади ва камолотга етказилади. Демак, илк борлиқ ниҳоятда гўзал, олижаноб ва энг зийнатлидир. Унинг ўз зотига бўлган идроки бутунлай ниҳоясига етган, мукаммал эди. Унинг ўз жавҳари (субстанцияси) билан эгаллаган ўша билими эса мутлақо энг афзал илмлардан эди. Илк борлиқ эгаси лаззат табиатини биз ҳатто идрок қилишга ҳам эриша олмаймиз, унинг улуғлик миқдорини ҳам билолмаймиз. Билсак ҳам фақат қиёс билан, ўзимиз лаззат деб биладиган нарсамиз орқали сезибгина биламиз. Булар наздингизда нима гўзал бўлган бўлса, ўшанинг ҳаммаси энг мукаммал, энг гўзал ва ниҳоясига етиб идрок қи-

линган бўлса бўлади; булар ё ҳис билан ва ё ҳаёл билан ёки бўлмаса ақлий билимлар жараёни билан тугалланади. Бундай ҳолларда бизда шундай лаззат пайдо бўладики, гўё у ўзидан устун бўлган барча буюк лаззатлардан баланд келади. Гарчи бу ҳол бизга лаззат пайдо қилса ҳам биз унда буларнинг ҳаммаси улуглиқда барча лаззатлардан ҳам юқори туришини билиб оламиз. Гарчи бу ҳол бизни бақога эриштирадиган ва тез ўтар бўлса ҳам ана шунда биз ўзимизни бахтга ўта сазовор ва унга фарқ бўлган деб биламиз.

Унинг илмининг қиёси ва асл зотидай афзал бўлган унинг идроки энг гўзал, энг порлоқ бўлган нарсанинг тамоман мукаммал бўлган бир йўсинда идрок этганимиз мисоли бир унинг сурури, қиёси, лаззати ва роҳат-фароғати бизнинг завқ-шавқ билан кутиб олишимизни билдиради. Чунки бу аҳволда бизда буюклик боқимидан бутунлай бошқа, роҳатдан устун бўлган бир роҳат-фароғат ҳосил бўлади ва шунда биз ўрнига қўйганимиз билан натижаси ва буюк бир бахтлилик туйғуси билан тўламиз. Шундайки, бу аҳвол бизда узун муддатли эмас, балки тезгинада ўртадан кўтарилади. У ҳолда илк борлиқнинг ўзи энг мукаммал, энг гўзал ва энг порлоқ бўлган нарса ҳақидаги билими ва идроки бизнинг ўзимизга кўра энг мукаммал ва энг порлоқ бўлган нарса ҳақидаги билим ва идрокимиз билан юзма-юз келиб қолса, бизнинг ўзимиз эришишимиз чегарали хурсандчилик, севинч ва бахтлилигимиз олдида унинг шоду севинч ва бахтлилигидир. Энди бизнинг идрокимиз билан унинг идроки орасида бизнинг билимимиз мавзуи билан унинг билими мавзуи орасида ҳеч бир нисбат бўлмаганига кўра – бунчалик бир нисбат бўлса сўнгсиз даражада аҳамиятсиздир – бизга туюлган роҳат, шоду хуррамлик

билан илк борлиқнинг туйган хурсандчилиги орасида ҳеч бир нисбат йўқдир. Ораларида бир нисбат бўлса ҳам бу ўта аҳамиятсиздир. Чунки фақат кичик бир парча бўлган нарса билан замон ичида миқдори чегарасиз бўлган бир нарса орасида қандай нисбат бўлиши мумкин ва яна охириги даражада камчилиги бўлган бир нарсани юксак мукаммал даражасида бўлган нарса билан қандай нисбати бўлиши мумкин? Шуниси борки, унинг ўзи ўз зоти билан лаззатланади, кўпроқ шод-хурамликка эришади, ўзи билан ўзи роҳатланади, роҳатланганда ҳам унинг (яъни, роҳатнинг – И.А.) энг улуғворига эришади. У ўз зотини севади, унга ортиқ, ўзи ўзига кўпроқ берилган.

Шундай қилиб, очиқ-ойдин, Биринчи Сабаб ўз зотини яхши кўради. Унинг ўзи ўзига маҳлиё ва ўзи билан ўзи мағрур бўлиши билан ўзимизни ўзимиз севишимиздан пайдо бўлган ишқимиз орасидаги нисбат унинг ўзининг устунлиги ва мукаммаллиги билан бизнинг ўзимиздан ғурурланганимиз ўша устунлик ва мукаммаллигимиз орасидаги нисбат кабидир. Шу Биринчи Сабабдаги муҳиб – севгучи (ўша) маҳбуб – севиловчининг ўзидир. Бу эса орамизда бўладиганнинг тескарисидир. Чунки биз учун маъшуқ – у фазилат ва жамол – гўзалликдан иборатдур. Ваҳоланки, орамизда бўлмиш ошиқ ҳеч қандай жамол ва камол – фазилатга эришмаган бўлади. Лекин ошиқ бошқа қувватга эга бўлади. Аммо у на маъшуққа ва на севги объектига тегишли бўлади.

Аммо чиндан ҳам ошиқ мисоли ўша маъшуқнинг ўзидир. Муҳиб – севучи ўша севиловчи – маҳбубнинг ўзидир. У Биринчи маҳбуб ва Биринчи маъшуқдир. Ҳар қалай, бирининг уни севиши ва ёки севмаслиги, унга ошиқ бўлиши ва ёки бўлмаслигининг аҳамияти йўқдир. У илк севган ва ошиқ бўлгандир.

7. БАРЧА БОРЛИҚ ҚАНДАЙ ҚИЛИБ УНДАН СОДИР БЎЛГАНИ ҲАҚИДА СЎЗ

Илк борлиқ бу шуки, ундан барча борлиқ вужудга келади. Чиндан ҳам Илк борлиқнинг қай вақтдан бери борлигидан бошлаб, ундан нима юзага келиши, барча борлиқ инсон иродасига боғлиқми ёки Унинг ихтиёри биланми – бизга маълум бўлган борлиқ ҳислар орқали билинадими ё бурҳон – исботлар билан билинадими – шуларни қамраши керак. Ундан вужудга келган нарсанинг борлиги шундайки, у бошқа бир нарсанинг борлигига керак бўлган файзнинг натижасидир. Илк борлиқдан бошқа бўлган ҳар қандай бир нарсанинг борлиги унинг ўзининг борлигидан содир бўлади. Шу нуқтаи назардан ундан вужудга келган нарсанинг борлиги Илк борлиқдан келиб чиқади, бу эса унинг ўзининг борлигининг ниҳоний сабабчиси деган гап эмас. Бу худди шундайки, Биринчининг борлиги мисоли бир ўғилнинг борлигига ота-онаси борлиги сабаб бўлгандай бўлгандир. Бу деган сўз (Биринчи Борлиқдан) юзага келадиган нарса кўпинча унга қандайдир мукаммаллик келтиради. Мисол учун, биз бировга пул бердик, бунинг эвазига биз улардан миннатдорчилик эшитдик, ё бўлмаса қандайдир бошқа яхшиликлар кўрдик. Бу билан биз ўзимизда қандайдир баркамоллик пайдо қиламиз. Демак, илк борлиқнинг борлиги бошқа ҳар қандай бир нарсанинг борлиги учун эмасдир ва бошқа бир нарсанинг борлигининг ўзи ҳам унинг борлигини мақсад қилиб олиб, усиз яшай олмайди. Чунки агар шундай бўлганда эди, бу ҳолда унинг борлиги ташқи бир сабабга эга бўлган бўларди. Шу билан у бошқа Биринчи Сабаб бўла олмасди.

Ундан ташқари, бошқаларга мавжудликни бериб, унинг ўзида аввал пайдо бўлмаган баркамолликка эришмайди. Бу худди пул бериб, ё бошқа

бирор бир нарса бериб, унинг эвазига лаззат ёки миннатдорчилик, ё устунлик, ё бўлмаса яхшиликлардан бирортасига эга бўлишга ўхшаб кетади. Бу нарсаларнинг ҳеч бири биринчи борлиқ билан содир бўлиши мумкин эмас, чунки бу унинг биринчилигини ва авваллигини барча соҳада хароб қилган бўларди ва у ўзидан ташқарида бўлган бир борлиқни ва унинг мавжудлиги сабабини вужудга келтирган бўларди.

Аксинча, Илк борлиқ фақат ўзининг борлиги учунгина мавжуд, бошқа мавжудот эса унинг ўзида бордир. Демак, бу унинг жавҳарига ва унинг борлиғига алоқадор бўлади. Шунинг учун ҳам унинг борлиги бошқаларга тошиб ўтиб, бошқа мавжудотларга ва улар жавҳарига борлиқ бахш этади. Натижада унинг борлиги аслида жавҳарини ташкил қилиб, у шу билан бирга ўзидан бошқаси борлигини юзага келтирадиган борлиқнинг айнаси бўлишидир. Лекин илк борлиқ ҳеч маҳал икки қисмга бўлинмайди: унинг бири билан у ўз зоти аслиян жавҳарлаштиришини юзага келтирса, бошқаси билан эса ундан бошқа нарсанинг ҳосил бўлишини, яъни бир нарсанинг ўзидан чиққан икки нарсага бўлинмаслигини билдиради. Бу худди биз икки унсурдан тузилишимиз кабидир: (гўёки) улардан бири билан биз жавҳаримизни билиб оламиз, бошқаси билан эса ёзиш санъатини, асарлар таълиф қилиш йўл-йўриғини билиб оламиз. Балки у ягона зот ва ягона жавҳардан иборатдир, унинг ўзидан бошқа нарсалар юзага келади.

У туфайли ундан худди унинг ўзига ўхшаган бошқа бир нарса юзага келади. Шунингдек, унинг вужудидан файз оладиган ва ўз зотидан бўлмаган бошқа бир нарсанинг бўлишига ҳам унинг эҳтиёжи йўқдир. Худди шундай унга на араз (акциденция) керак ёки на у аввал соҳиб бўлган, унга шакл берадиган ҳаракат керак, на ўз зотидан

ташқарида бўлган олат керак (уларнинг ҳеч қай-сисига унинг эҳтиёжи йўқдир). Бу худди оловда юз берадиган заруратга ўхшаб кетади. Сувдан буг чиқарилиб, сўнг ҳароратга айланиши учун у орқа-ли сув буғлатилади, у шу буғлатилишга муҳтождир. Шу билан бирга, қуёш дунёмизга иссиқлик бериш учун ҳаракат этишга ҳам муҳтож. У ўз ҳаракати туфайли аввал соҳиб бўлмаган ҳолатга эга бўлади. Бу ҳаракат билан эришилган ҳолат натижасида теграмиздаги нарсаларда иссиқлик ҳосил бўлади. Бу худди дурадгорга дарахтни арралашга арра, бўлиш ва парчалашга болта керак бўлганидай.

Шундайки, илк борлиқнинг мавжудлиги ўзидан бошқасининг борлигининг файзи билан ўз жавҳари-дан бўлган борлиқдан яна ҳам мукаммал бўлмагани каби ўзининг жавҳарлашган борлиғи ҳам ўзидан бошқасининг борлигидан мукаммал эмасдир. Балки буларнинг иккаласининг ҳам зоти бирдир.

Шунингдек, ундан файз олишга ҳеч ким тўсиқ бўлолмайди, гарчи у тўсиқ унинг ўзиданми, ё бўл-маса ундан ташқариданми – бунинг фарқи йўқ.

8. МАВЖУДОТНИНГ ДАРАЖАЛАРИ ҲАҚИДА СЎЗ

Мавжудот кўпдир. У шу кўплиги билан бирга, мукаммаллиги билан ҳам фарқлидир. Илк бор-лиқнинг асли шундайки, хоҳ мукаммал бўлсин, хоҳ нуқсонли бўлсин, бари бир, қандай бўлиши-дан қатъи назар, барча борлиқ ундан файз олган асдан иборат. Унинг асл жавҳари шундай бир асл зотки, барча мавжуд бўлган нарсалар унинг ўзидан тошиб (файз олиб), бу сирада ўз даражала-рига кўра ундан айрилиб борлиққа келадилар ва ҳар бир бор бўлган ўзини борлиқдан айиргани ва илк борлиққа яқинлик даражасига кўра майдонга

келади. Борлиқ боқимидан қараганда, бу вақтда энг мукаммал бўлгандан бошланади. Унинг ортидан озроқ мукаммал бўлган нарса келади. Шундай қилиб, мукаммал бўлмагандан яна ҳам оз мукаммал бўлганлар, яъни нуқсонли бўлганлар келади. Шундай қилиб, ниҳоят борлиқ боқимидан шундай даражага етиб келинадики, унинг наригисида ҳеч қандай бошқа борлик бўлмаслиги аён бўлади, демак, ундан ташқарисида бошқа вужуд йўқдир. Унинг жавҳари ундан бор бўладиган барча борлиқнинг жавҳари кабидир. Бусиз у ўз борлиғидан ҳам фарқ қилган бўларди.

Илк борлиқ ўз зотидан жавонмард – сахийдир ва унинг жавонмардлиги унинг жавҳари – аслида сингдирилгандир. Ундан мавжудот қисмларга бўлиниб, тартибланади. Илк борлиқ бу даражаларга бўлинар экан, унга қандай боғлиқлиги бўлса, ўшанчалик ўз улушини олади. Шундай қилиб, у одил ва унинг одиллиги унинг жавҳарига сингдирилган ва ундан илгари келади. У нарса жавҳаридан ташқарида бўлган қандайдир бирор нарсадан илгари келмайди.

Илк борлиқнинг асли – жавҳари ҳам шундай, агар мавжудот ундан пайдо бўладиган бўлса, ўзларининг даражаларига қараб бирлашадилар, бир-бирларига боғланадилар, тартибга тушадилар. Бу шундай бўладики, бу қадар кўпчиликнинг ҳаммаси мисоли бир яхлит нарса каби борлиқ сифатида майдонга келади. Уларнинг бир-бири билан бирлаштирадиган ва боғлайдиган нарса улар жавҳаридан олдин келади, шундайки, уларнинг борлиқларини ташкил этган ўзларининг жавҳар – аслари уларнинг бирлашишлари ва келишишларини юзага келтиради. Баъзиларида эса бир-бирига боғлиқ бўлган жавҳар асосида юз беради. Чунончи, инсон борлиқларига бир-бири билан

бирлаштиришга хос бўлган муҳаббат каби. Бунда уларнинг ҳолларига боғлиқ бўлиб, уларнинг борлигини ташкил этадиган жавҳарига алоқаси йўқдир. Чунки севги-муҳаббат инсонларда бўладиган бир ҳолатдир, лекин у жавҳар эмасдир. Буларнинг бу ҳоллари илк борлиқдан юзага келади. Чунки илк борлиқнинг жавҳари асли шундай бир жавҳарки, бошқа борлиқлар ўз жавҳари билан бирга уларни бир-бири билан бирлаштирадиган, келиштирадиган ва бир бутунликни ташкил этишни сақлаб қоладиган ҳолларини ҳам ундан олган бўлади...

9. БИРИНЧИ МАВЖУДНИНГ ИСМЛАРИ ҲАҚИДА СЎЗ

Биринчи Мавжудни шундай исмлар билан атаймизки, бу исмлар маъносида атрофимиздаги мавжуд нарсаларнинг энг яхшилари тасаввур қиласиз. Фақат биз атрофимиздаги нарсаларни атаганимизда энг мукамал ва энг афзал деган даражаларни қўлламаймиз, у буюк даражаларни биз фақат Биринчи Мавжуд – Ҳақ таолонинг комиллиги борасида қўлланамиз. Бу исмлар ҳаётда кўп нарсаларнинг камолот даражаларини англатсалар-да, бундан якка, ягона Ҳақ таолонинг шу исмлар билан аталувчи кўп қисмлардан иборат экан деб ўйламаймиз, балки Ҳақ таолонинг ягона зотида мана шу кўпгина комил сифатлар бор деб ўйлаймиз. Мана шу кўпгина комил сифатлар мутлақо қисмларга бўлинмайдиган ягона ва яхлит жавҳарнинг сифатлари деб биламиз.

Бу исмлар орасида комиллик ва афзалликни билдирувчи шундайлари борки, улар билан фақат Аллоҳ таолони аташ мумкин, масалан, Абдий мавжуд, Ягона Ҳайй (Абдий тирик) каби номларни Худодан бошқага айтиш мумкин эмас.

Бошқа исмларни эса (масалан, Одил, Раҳмон (марҳаматли), Раҳим (раҳм-шафқатли) исмларини атрофимизда бор одамларнинг энг яхшиларига нисбатан ҳам айтамиз. Лекин билиш керакки, биз атрофимиздаги мавжудотларга қўллаётган комилликни ва афзалликни билдирувчи бу исмлар Ҳақ таолонинг комиллиги ва афзаллигидан намуна деб тушунамиз. Бундай исмлар билан Ҳақ таолони атаганимизда эса Ул зотнинг комиллиги ва афзаллигидан маълум зарра одамларга ҳам марҳамат қилинганини англаймиз. Лекин бу билан шу исмларга муносиб бўлган одамларнинг сифатларини Ул зотнинг жавҳарий сифатларидан бўлиб олинган деб ўйламаймиз. Яна ўйлаймизки бу исмларда атрофимиздаги мавжудотлар билан ягона Зотнинг жавҳари ўртасида алоқадорлик бор. Бу исмлар аслида ана шу Мавжуди аввалнинг жавҳари, моҳиятига тааллуқлидир.

10. МАВЖУДОТИ СОНИЙ (ИККИНЧИ МАВЖУДОТЛАР) ВА УЛАРНИНГ КЎПЛИГИ ҲАҚИДА СЎЗ

Биринчи сабаб (Мусаббиб, Сабаб (Сабабчиси) дан Иккинчи борлиқ (Ақли кулл, Оламай Ақл) вужудга келади ва у ҳам мутлақо номоддий моҳият (субстанция)дир, у ҳам моддада ўринлашмайди. Олабий Ақл ўзининг моҳиятини тушуниш орқали Биринчи Сабабнинг моҳиятини ҳам тушунади. У (Биринчи Сабабнинг моҳиятини) ўз моҳиятини тушуниш йўли билангина тушуна олади (бошқача йўл билан Уни тушуна олмайди).

Биринчи Мавжуднинг моҳиятини Иккинчи борлиқ тушуниб етишидан Учинчи борлиқ вужудга келади ва у ҳам номоддий жавҳар (субстанция)дир, у ҳам модда ўринлашмайди. Учинчи борлиқнинг жавҳари Ақлдир. Учинчи борлиқ ўз

моҳиятини ва (ақли ёрдамида) тушуниш орқали Биринчи Сабабни ҳам тушуниб етади. Учинчи борлиқ жавҳарида унинг моҳияти бўлгани сабабли ундан, зарурий равишда ўз ўрнида сабот юлдуз олами вужудга келади ва бу у Тўртинчи борлиқни ташкил этади. Бу борлиқнинг моҳияти ҳам моддий эмасдир (Инсон вужуди моддий, вужудни бошқарувчи руҳ номоддий бўлганидек – М.М.)

Бу борлиқ ҳам ўз моҳиятини англаш, тушуниш орқали Биринчи сабабни тушуниб етганидан сўнг ундан Зуҳал (Сатурн) осмони ва унинг жавҳари моҳиятидан Бешинчи борлиқ вужудга келади. (Бу ҳам Биринчи сабаб ёрдамида пайдо бўлади).

Бешинчи борлиқ моҳияти ҳам номоддий бўлиб, у ҳам ўз моҳиятини англаб, Биринчи сабабни тушуниб етади. Бу тушуниб етишдан Ноҳид (Юпитер) осмони вужудга келади. Бу жавҳардан Биринчи сабаб қуввати билан Олтинчи борлиқ вужудга келади.

Бу борлиқнинг моҳияти ҳам номоддий бўлиб, унинг Биринчи сабаб (оламига) етишуvidан Баҳром (Марс) осмони вужудга келади. Бу осмон моҳияти Еттинчи борлиқдир ва у ҳам моддий эмасдир (Сайёра ва осмони моддий, лекин уни вужудга келтирган, вужудини ҳаракатлантирувчи, яшашга сабабчи қудрат – моддий эмас – М.М.).

Еттинчи борлиқ Баҳром (Марс) осмони ўз моҳиятини тушуниб, Биринчи сабабдан қувват олиши оқибатида Қуёш осмони вужудга келади. Бу осмоннинг моҳияти – Саккизинчи борлиқдир.

Бу борлиқ ҳам (жавҳари, ҳаракатлантирувчи сабаби) номоддий бўлиб, у ўз моҳиятини англашидан ва Биринчи Сабабнинг моҳиятини англашидан Зуҳро (Венера) осмони – тўққизинчи борлиқ (олам) келиб чиқади.

Бу борлиқнинг мавжудлиги, моҳияти ҳам моддий эмас. У (Зуҳро осмони) ўз моҳиятини ва

Биринчи Сабаб моҳиятини тушуниб етишдан ва куч-қудрат олишидан) Ўнинчи борлиқ – олам вужудга келади.

Бу олам (уни ҳаракатга келтирувчи куч-қудрат ҳам моддий эмас, у) Биринчи сабабнинг моҳиятига етишади ва (ундан қудрат олиб) Ой осмонини вужудга келтиради. Бу – Ўн биринчи борлиқ – оламдир.

Ой оламини ҳаракатга келтирувчи куч ҳам моддий эмас. Бу борлиқ ҳам ўз моҳиятини тушунади ва Биринчи Сабабдан куч-қувват олади.

Шу билан ўз мавжудлиги жавҳари учун моддага муҳтож бўлмаган борлиқ – оламлар тугайди. Бу борлиқ – оламлар моҳияти ақлдан иборат ва улар ақл фаолияти мавжудотларидир. Самовий мавжудотларнинг жисми борлари мана шулардир. Бу борлиқ оламларнинг барчаси доиравий (айланиб) ҳаракат қиладилар.

11. БИЗНИНГ ОЛАМ (ЕР)ДАГИ МАВЖУДОТЛАР ҲАҚИДА СЎЗ

Биз юқорида айтиб ўтган борлиқ оламлардан тўққизтаси азалий жавҳарий комилликка эгадир. Булардан иккитаси (Ой осмони ва Ер осмони) сўнгги қаторда туради ва аввалги борлиқ – оламларга нисбатан комиллиги камроқдир, чунки улар азалий жавҳарий комиллик қудратига эга эмас. (Ердан ва Ойдан) юқорилашган сари борлиқ-оламларнинг комиллик қудрати ортиб боради, жавҳарлари ва аразлари (ўзгарувчи сифатлари) Биринчи Сабабда авж мартабасига етади.

Ой остидаги (яъни, Ердаги) мавжудотлар табиатан (самодаги) мавжудотларга таъсир кўрса-толмайди ва ўзларича ё табиий, ё иродавий ҳолатда бўладилар. Буларнинг борлиғи, мавжудлиги табиий ҳолатда бўлганлари табиатдаги (тўрт унсур

– сув, ҳаво, олов, тупроқ) иродавий ҳолатда бўлувчиларга (яъни, бу унсурларнинг турли таркибларда аралашувларига) хом ашё сифатида хизмат қиладилар. Табиий унсурлар бўлмаса, иродавий унсурларнинг ҳам бўлиши мумкин эмас. Табиий мавжудотларга: олов, сув, ҳаво, тупроқ ҳамда шуларга тааллуқли буғ – ҳовур, аланга ва бошқалар; маъданлар, яъни турли тошлар, ўсимликлар; ақлсиз жониворлар ва ақлли жониворлар киради.

12. ХАЮЛО ВА СУВРАТ (МОДДА ВА ШАКЛ) ҲАҚИДА СЎЗ

Моддий мавжудотлар икки хил ҳолатда бўладилар: биринчи ҳолатда ёғочга ўхшаш модда, иккинчи ҳолатда шу ёғочдан ясалган қошиққа (ё каравотга) ўхшаш ҳолда. Модданинг биринчи ҳолати хаюло (юнон тилида ҳам Хаулос, материя), иккинчи ҳолатда сувратли, шаклли бўладилар. Мана шунга ўхшаш нарсаларда хаюло (материя) сувратнинг асоси (хом ашёси)дир.

Суврат хаюлосиз жавҳарга ҳам, мавжудликка ҳам эга бўлолмайди. Лекин агар сувратлар, шакллар бўлмаганида ҳам хаюло (материя)нинг моҳияти йўқ бўлур эди. Суврат, шакл жисмоний жавҳарни (субстанцияни) фаол (актуал) жавҳар (субстанция)га айлантиради. Чунки мавжудлиkning ҳар қандай тури фаол бўлмаса, мавжуд бўла олмайди. Ҳар икки жиҳатдан (модда ва сувратда) тугал бўлган нарсалар фаол мавжудлардир. Агар модда (хаюло) шаклсиз ҳолда бўлса, унда суврат салоҳияти бўлади. Агар ёғоч сўри (каравот)га айланмаган бўлса, у салоҳиятда (бўлғуси) сўри ҳолатида қолади. Моддалар нотугал ҳолда хом ашё, тугал ҳолда модда ва сувратга (шаклга) эга бўлади.

Ой остидаги борлиқда жисмларнинг шакллари бир-бирига зид, қарама-қарши бўладилар. Бу

қарама-қаршилик шундан иборатки, бирор ашё моддаси бу сувратга эмас, бошқа сувратга кириши ҳам мумкин. Ёки бир хил нарса турлича сувратга эга бўлиши мумкин.

Тўрт унсурнинг сувратлари ҳам (табиатан) бир-бирига қарама-қаршидир (олов – иссиқ, қуруқ, сув – совуқ ва қўл, ҳаво – иссиқ, совуқ, қўл ва ҳоказо – *тарж.*).

Ҳар бир унсурнинг илк моддаси – ҳаюлоси ўз унсурларининг сувратига кириши ҳам, қарама-қарши унсурнинг сувратига кириши ҳам мумкин. Шу сабабли унсурлар (тўрт унсур) Ой остидаги барча мавжудотларнинг асоси, ҳаюлоси (материяси)дир. Мавжуд нарсалар эса (ё табиий, ё уста ясаган) сувратларда, шаклларда мавжуддирлар.

Ҳеч бир жисм, модда қандай сувратга киришини ўзи аввалдан билмайди. Лекин ҳар бир жисм сувратининг вужудга келишини таъминловчи моддаси, ҳаюлоси (материяси)га эгадир. Шу сабабли барча модда жавҳар сифатида бирор нарсанинг сувратига, шаклига киришга ва фаол мавжудот бўлишга (соддароқ айтганда, яшашга) интилади. Шундагина улар фаол борлиққа айланадилар.

13. МОДДИЙ ВА ИЛОҲИЙ МАВЖУДОТЛАРНИНГ ДАРАЖАЛАРИ ҲАҚИДА СЎЗ

Бу мавжудотнинг тартиб ва даражалари аввало энг номукаммалликдан бошланади. Сўнгра ўзидан янада мукаммал бўлгандан тортиб, ундан ҳам мукаммал бўлганга қараб боради ва ҳаттоки ундан ошиб бўлмайдиган даражадаги мукаммалликка эришгунга қадар ҳам боради. Уларнинг энг паст қадрлиси муштарак бўлган илк моддадир. Унсурлар бу илк моддадан ҳам қадрлиси саналади. Кейин булар сирасига маъданли жисмлар киради.

Тил ва тушунча соҳиби бўлган жонзот – инсондан ортиқроқ мукаммал бўлган бирор зот йўқдир.

Аммо аввал эслатилган мавжудотга келсак, улар тартиби шундайки, улар энг афзал даражалар билан бошланади. Улардан олдин энг мукаммал бўлгани келади. Кейин энг қусурли бўлганга етгунга қадар яна кўп мукаммалликдан оз мукаммалликка қараб боради. Улар ичида энг устун ва энг мукаммал бўлгани илк борлиқдир. Аммо илк бор бўлгандан юзага келган борлиқлар орасидан чиққан энг афзали, бир сўз билан айтганда, булар жисм бўлмаган ва жисмлардан деб ҳисобланмаганлардир. Ундан сўнг самовий жисмлар келади. Моддадан ажралиб бор бўлганлар ичида энг мукаммали иккинчисидир. Ундан сўнг тартиб билан то ўн биринчига етгунга қадар бошқалари келади.

Энг юксак жисмлар ичида энг мукаммали аввалги осмондир. Кейин иккинчиси келади. Кейин бошқалари келиб, у то тугагунга қадар ўн биринчисигача келади. Шу билан у ой куррасига қадар келади. Илк борлиқдан сўнг келадиган ажралганлар саноғи кўпдир. Осмон жисмлари тўплами тўққиз донадир, хулоса қилиб айтсак, буларнинг ҳаммаси ўн тўққиздир.

Ҳар бир ўнта (борлиқ)да ўз йўлига биттадан даражалари бўлади. Унинг борлиги ўзидан бошқа ҳеч кимга ҳеч қачон тегишли бўлмайди, чунки бошқаси унинг борлигида қатнашади. Бу бутунлай бошқа бўлиб, у бу сўнгисидан бутунлай фарқ қилади.

Бундан чиқди, демак, икки вужуд бир хил вужуд бўлмай, балки уларнинг ҳар бири бошқасига ўхшаши бўлмай, ўзигагина хос бўлган вужуд бўлади.

Шуниси ҳам борки, яна ҳар бирининг қарама-қарши томони ҳам бўлиши мумкин эмас, чунки зидди бўлган ҳар бир нарсада шундай ҳолат бўладики, унда ўзига ва зиддига муштарак бўлган умумий бир модда бўлади. Аммо бу ортиқ-

ча борлиқларнинг ҳеч бирининг моддаси бўлиши мумкин эмас.

Яна шундай, бир турга оид бўлган ўша бир нарсанинг ўзининг хили қўплигининг ўзи бу турнинг шакли сонининг кўп бўлишидандир. Аммо шуниси ҳам борки, моддаси бўлмаган ҳар бир нарса навида ўзидан бошқа бир нарсанинг зидди бўлиши мумкин ҳам эмас.

Шунингдек, зидлари эса ё асл – жавҳарлари қарама-қарши бўлган нарсалардан юзага келадилар ва ёки аҳволлари худди совуқ ё иссиқ каби бир-бирига қарама-қарши бўлган бир нарсадан келадилар.

Шу билан бирга, зидлар шу нарсадан юзага келадилар: ё асллари бир-бирига қарама-қарши бўлган нарсалардан пайдо бўладилар ёки ҳоллари ва нисбатлари бир-бирига қарама-қарши бўлган бир нарсадан юзага келадилар. Мисоли совуқ, ё иссиқ каби.

Бу иккаласи ҳам қуёшдан чиқадиладар. Аммо қуёшнинг турли-туман икки хил ҳолати бор. Баъзан у дунёга нисбатан яқинлашади, баъзан узоқлашади. Мана шу икки қарама-қарши ҳолатда бир-бирига тескари бўлган ҳоллар ва нисбатлар чиқади.

Демак, Илк борлиқ иккинчи борлиққа нисбатан зид бўлолмайди ва унинг ҳоллари иккинчи бор бўлганга нисбатан ҳам зид бўлолмайди; иккинчига бўлган нисбати ҳам бирор зидлик муносабатида бўлмайди. Иккинчи борлиқда ҳам бирор қарама-қаршилиқ бўлиши мумкин эмас. Худди шунингдек, у то ўнинчига етгунга қадар учинчи ва бошқаларида ҳам шу ҳолат юз беради.

Ўн илк борлиқнинг ҳар бири ўз зотини тушунади ва илк борлиқни тушунади. Лекин шуниси борки, уларнинг ҳеч бири ўз зотини тушунишга ундан ортиқча қобилиятга эга бўлолмаган. Балки аксинча, ақл қабул қиладиган фазилатнинг ҳам-

масини тўлалигича ўзлаштирган. Шунда у буни айти шу ҳолда ўз зоти бўлган Биринчи сабаб билан ўзлаштиради.

14. ОСМОН ЖИСМЛАРИ НИМАЛАРДА ИШТИРОК ЭТИШИ ҲАҚИДА СЎЗ

Осмон жисмлари тўққиз туркумдан иборат бўлган тўққиз даражалардан ташкил топади. Ҳар бир туркум доиравий бир жисмни қамраб олади. Унинг биринчиси фақат ягона жисмдан иборат бўлиб, у фақат доиравий тусда тез ҳаракатда бўладиган жисм ичида бўлади. Иккинчиси эса бирор муштарак ҳаракатга соҳиб бўлган жисмни қамраб олади. Бу эса фақат икки ҳаракатга соҳибдур, улар даражасида иштирок этадилар. Учинчисидан кейин кутилган етти жисмга қадар бўлган ҳар бир жисм ўз ҳаракатларига ўзига хос бўлган кўп жисмларни қамраб олади.

Бу жисмларнинг ҳар бирининг ўзига хос ҳаракатлари билан бирга бошқалари билан муштарак бўлган бошқа ҳаракатлари ҳам бўлади.

Бу жисмларнинг барчаси жинс боқимидан айти бир хил бўлиб, тур боқимидан бир-биридан фарқ қиладиганлардур. Ҳар бир турда бир жисмдан бошқа жисм бўлмайди. Шу шаклда бу жисм билан ҳеч қандай қўшилиб кетадиган нарса ҳам бўлмайди. Масалан, қуёшни олсак, унинг турига шерик бўлиб кетадиган бошқа бирор нав нарса бўлмайди. У ўз борлигида якка-ю ягонадир. Ой ва шунга ўхшаш сайёраларда ҳам аҳвол айти шунинг ўзидир. Булар барчаси осмоний жисмлар бўлиб, улар моддий жисмларни эслатади, улар шакл ва асос – субстанцияга ўхшаш шаклни қабул қиладиган бир хил сабабга эгадир. Бу шакллар мана шу сабаблар (ал-мавузот) ичидадир. Шуниси ҳам

борки, бу суврат – шакллар қарама-қаршиликларга эга эмасдурлар. Бу осмоний жисмларнинг ҳеч қайсиси ҳам ўз шаклидан бошқа ҳеч қандай шаклни қабул қилишга қобил бўла олмаганлари каби усиз ҳатто мавжуд ҳам бўлолмайдилар. Чунки бу сабабларни ташувчи унга мос ҳар қанча суврат-шакллар йўқ бўлмайди, сабаби шуки, унинг сувратлари ақл қабул қилишига тўсқинлик қилмайди ёки моҳияти эътибори билан уни ақл қабул қилади.

Шундай қилиб, ҳар бир самовий жисм ўз суврат шакллари орқали ақл қабул қиладиганлардан саналади, яъни билфеъл ақлдир. Бу эса ақл маълум бир борлиқни билади ва илк борлиқни тушунади деган сўздир. Ўз зотидан ақл оладиган барча нарсалар ҳам ақл бўла олмайди, чунки у (айни бир ҳолда) ўз сабабини ақл қамраб ола олади. Ваҳоланки, бу нарса (яъни, сабаб) унга ақл қамраб оладиган нарса эмас эди. Демак, ўзини тушунган сувратда ақл бўлиш билан бирга ўз шаклида ақл қабул қила олмайдиган бир ақл ҳам бор бўлади. Бундан чиқди, барча жавҳарланадиган ва тасвирланадиган нарсани ақл қабул қилади. Демак, у ўз моҳияти билан бир шакл ва сабабдан тузилган бўлади. Худди мана шу билан моддадан ва биринчи сабабдан ва ҳар турли уни ташувчи бўлмиш илк борлиқ ва ўнта моддий борлиқ ва бошқа барча сабаблардан фарқ қилади, инсон бўлса шу муштарак бир нарса билан қатнашади.

Ҳар бир осмон жисмлари ўз зоти эътибори билан ўзидан лаззатланади. У фақат ўз зоти билан боғлиқ бўлган нарсаларни билиб улгургани билангина эмас, балки биринчи сабабни билиб улгургани билан лаззатланади, ундан сўнг ўз зотидан ажралган вужуддан ақл олади. Шу билан бирга, у биринчига бўлган ишқи билан, ўзи билан ўзи маҳлиёлиги билан қатнашади. Бу нарса Бирин-

чи сабабдан содир бўладиган гўзаллик ва жамол билан юзага келади. Аслида эса бу нарсаларнинг барчаси ўша ўн (ақлдан) пастда туради.

Бунда иштирок этадиганлардан ҳаюллоний – моддийлари ичида энг шарафлиси ва энг афзали бўлади. Чиндан ҳам бу нарсанинг энг устуни бўлган шакллари бўлади, бу доира шаклидир. Уларнинг энг яхши кўринишли сифатлари бўлади. Бу эса зиёдур. Чиндан ҳам унинг баъзи қисмларидан зиё чиқарилади. Чунончи, бунга юлдузларни мисолга олсак ҳам бўлади. Уларнинг баъзи қисмлари шаффоф бўлади, чунки улар ўзларидан-ўзлари нурга тўла, баъзиси нурни юлдуздан олади. Уларда зид афзал ҳаракатлари бўлади. Бу эса доиравий ҳаракат бўлади.

Шу билан бирга, улар ўзларига хос бўлган улғулик, шакллари ва кайфиятлари кўринадиган томонлари билан камолат ҳосил қиладилар.

15. ОСМОН ЖИСМЛАРИ ҲАРАКАТЛАРИ ВА НИМАГА ҲАРАКАТ ҚИЛИШЛАРИ ҲАҚИДА СЎЗ

Осмон жисмлари ўша (ўнтадан) шу билан фарқ қиладики, унда ҳаммадан олдин унга томон интилиши мумкин бўлган тўғри ҳаракатларида мақсад аён бўлмайди. Ўз-ўзидан тўғридан-тўғри ҳаракат этадиган нарса бир жисм билан юзага келган энг унимсиз ва энг қуйидаги аразлар гуруҳидан саналади. Чунки ҳар бир жисм бирор (маълум) ерда бўлади. Бу жисм эга бўлган ер турида эса бир жисмга айланиш зарурати пайдо бўлади. Бу турдан бир ерга эга бўлган бир жисм бир бутун бўлган ҳолда бу турнинг бутунлигидан ташқари чиқолмайди. Лекин бу навларнинг парчалари бор, бу ерда бўлган жисмларнинг ҳам парчалари бор.

Энди бу жисмнинг парчаларидан ҳеч бири унинг ўринлашган ерининг бўлакларидан қайси бирида бўлмасин, бир бошқа парчаси бўлишидан аъло эмасдир. Айниқса, бу жисмнинг ҳар бир парчаси уни ўраб олган ернинг ҳар бир парчасини бир-бирининг ортидан эгаллаб олиши керак эди. Айни шаклда у бу парчани ҳар қандай вақтда бўлса ҳам эгаллаб олиши бошқа бир вақтда эгаллашидан авло эмас эди. Жисмнинг ҳар бир қисми истаган вақтда ўша ўраб олган бўлакни эгаллай олади.

Шундай қилиб, бу ҳолат доимий юз бериб туради. Жисмнинг ҳар қандай бир парчаси белгиланган ернинг маълум бир парчасини ишғол эта борган ва ҳар гал ўзини ўраб олган ва шу тариқа у доимий бўлиб туриши зарурдек бўлиб кўринади. Шу вақтда ўринлашган ернинг икки парчасини бир вақтнинг ўзида жисмнинг бир парчаси тарафидан эгалланиши имконсиздир. Чунки ўзининг теварагидаги бор имкониятларининг ҳамма қисмларини изчил равишда эгалламасдан туриб, ўзи бор бўлган ва (келажакда) бошқасининг йўналиши (жисмнинг парчаси) ўз маконини тарк этиши керак. Чунки унда бўлган қисм бу вақтда у билан вақт жиҳатидан аъло бўлолмайди. Бу эса унга доимо (шундай) бўлиши керак эди. Борди-ю, агар у қисм унга доимо тегишли бўлмаган экан, ваҳоланки, сон жиҳатдан (воҳидан би-л-адад) у ўз навбатида якка-ю ягонадир. Бу эса шунинг учунки, гоҳо у унга тегишли бўлади, гоҳо тегишли бўлмайди. Кейин у нави ўз ўхшашига қайтади. Сўнг шунингдек, ундан бир қанча вақтга бўшайди. Кейин учинчи ўхшашига қайтади. Шу билан бир қанча вақтга ундан бўшайди, кейин тўртинчи ўхшашига қайтади. Шу тариқа у бениҳоя бу зайлда давом бўлаверади.

Бундан маълум бўлишича, унинг доирасида ҳаракатга келган жисмлар у билан ўрин алмаши-

надилар ва уларга қайтадилар, булар ҳаммаси теварагида само бўлган жисмлар билан муносабатда бўладилар. Бу орда нисбатда бўлган сўзнинг маъноси шуми, агар шундай дейилса, бу шулга тегишли, ё бу шундай келиб чиққан, ё шунга ўхшаш деганидир...

16. ДОИРАВІЙ ҲАРАКАТЛАРНИНГ ҲОЛАТЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ТАБИАТИ ҲАҚИДА СЎЗ

Самовий жисмларнинг ҳаракатларидаги тафовутлар уларнинг ўзаро муносабатларига боғлиқ бўлмай, балки ҳар бирининг ўз жавҳари, моҳияти билан боғлиқдир. Баъзи самовий жисмларнинг секин ҳаракат қилиши ҳам доимий, бошқаларининг тез ҳаракат қилиши ҳам доимийдир. Бундан ташқари, турли самовий жисмлар марказга (осмон марказига) нисбатан ва ўз остидаги (атрофидаги) мавжудотларга нисбатан турлича ҳолатларда бўладилар. Самовий жисмлар (ёриткичлар) доимий секин ва тез ҳаракатланишидан ташқари, Ерга нисбатан ҳам гоҳ тез, гоҳ секин ҳаракат қиладилар, Зуҳал билан Ой ҳаракатларига ўхшаб. Бундай ҳаракатларнинг сабаби – улар айлана йўлларида Ерга (ва Ойга) гоҳ яқинлашадилар, гоҳ узоқлашадилар. Шу сабабли бу жисмлар ўртасида муқобил муносабатлар вужудга келади. Самовий жисмлар (Ердан ва Ойдан) узоқлашган вақтларида кўринмай қоладилар, яқинлашган вақтларида яна кўринадилар. Лекин бундай қарама-қаршилиқлар самовий жисмларнинг моҳиятига (субстанциясига) ҳам, аразига (акциденциясига) ҳам таъсир қилмайди, балки уларнинг (ташқаридаги жисмлар билан) алоқалари шундай эканлигини билдиради.

Бундан ташқари, самовий жисмлар (барчасига хос) умумий табиати сабабли, кечаси ва кундузи тинимсиз ҳаракат қилаётган (ўзига нисбатан) биринчи жисмнинг ҳаракатига тортилиб (қўшилиб), умумий ҳаракат қилишга ҳам мажбурлар. (Бу сиёсий ва иқтисодий иттифоққа кирган давлатларнинг марказга бўйсунушига ўхшайди – *тарж.*) Аслида самовий жисмларнинг ҳаракатларида мажбурлаш бўлмайди. Бундан ташқари, бошқа самовий жисмлар ўртасида, масалан Зуҳал билан Ноҳид (Сатурн ва Юпитер) ўртасида, бир юлдуз билан бошқаси ўртасида муносабатларда қарама-қаршилиқ йўқ. Аввал айтганимиздай, баъзи самовий жисмлар ўртасида қарама-қаршилиқ ҳам уларнинг моҳиятида ва аразида эмас, балки (ташқи) алоқаларидадир. Самовий жисмлар ўз доиравий йўлида бирор жисмдан узоқлашади ва маълум вақтда яна яқинлашади, бунда сифат ўзгариши эмас, миқдор ўзгариши бўлади.

Шундай қилиб, баъзи самовий жисмлар бошқалари билан гоҳ яқин оралиқда, гоҳ узун оралиқда яқинлашадилар, гоҳ узоқлашадилар.

17. БИРИНЧИ СУВРАТ ВА БИРИНЧИ ХАҲЛО (ШАКЛ ВА МОДДА) ВУЖУДГА КЕЛИШИНИНГ САБАБЛАРИ ҲАҚИДА СЎЗ

(Самовий) жисмларнинг умумий табиатидан зарурият сабабли Ой остидаги барча жисмлар учун умумий бўлган Бирламчи суврат (шакл) вужудга келади. Турли жисмларнинг жавҳарлари моҳиятан турлича эканлиги сабабли жисмлар кўпайиб кетади. Жисмларнинг (таркиби ва) алоқалари зиддиятли бўлгани сабабли уларнинг сувратлари, шакллари ҳам зиддиятлидир (бу ерда тўрт унсур-

нинг зиддиятли муносабатлари кўзда тутилади – М.М.). Биринчи модда – унсурлар ўзаро қўшилганида пайдо бўлган зиддиятли алоқалар сабабли аввалги унсур ҳам (соф бўлмай) ўзгариб кетади.

Бу унсурлар қўшилишидан вужудга келган нарсалар, жисмлар турли-туман сувратларга, шаклларга киради. Унсурларнинг турли-туман таркибларда бирикувидан турли-туман жисмлар пайдо бўлади. Турли-туман жисмларнинг ўзаро алоқага киришидан (бир-бирига таъсиридан) турли вақтларда ва турли масофаларда (баъзан яқин вақтда, баъзан узоқ вақтда) такрорланиб турадиган, жисмлар туғилади (Бу яқин ва узоқ муддатларда вужудга келиб турадиган маъданлар ва ўсимликлар ҳақида – тарж.)

Бирламчи моддалар – унсурларнинг турли масофаларда (масалан, Қуёш нури таъсирида) ва турли вақтларда ва турли ҳолатларда таъсирланишидан, бирикувидан кутилмаган вақтда, бошқа такрорланмайдиган ҳолатларда шундай нарсалар пайдо бўлиб қоладиги, бу фақат бир марта юз бериши мумкин ва бошқа ҳеч такрорланмаслиги мумкин. (Форобийнинг бу фикрлари кўп асрлардан сўнг Дарвин ва Гекелининг эволюция назариясига, жинс ва турларнинг келиб чиқиши ҳақидаги таълимотларнинг туғилишига олиб келди – М.М.)

18. МОДДИЙ ЖИСМЛАРНИНГ ПАЙДО БЎЛИШИ ТАРТИБИ ВА ДАРАЖАЛАРИ ҲАҚИДА СЎЗ

Биринчи бўлиб унсурлар (тўрт унсур, аносири арбаа) пайдо бўлади, сўнг шу унсурлар (ҳали жуда мураккаб аралашиб кетмаган, лекин шуларнинг соддароқ бирикувидан иборат жисмлар, масалан, буғлар, туман, булутлар, шамоллар каби фазо ҳавосидаги (атмосферадаги) жисмлар ҳамда Ер

атрофида, унинг қаърида (ичида)ги сув ва оловга ўхшаш жисмлар пайдо бўлган. Бу унсурларда ва жисмларда шундай қувватлар пайдо бўладики, шу қувватлар сабабли улар ҳаракатга келадилар. Шу унсурлар ва жисмлар ўзлари каби ташқи таъсирсиз, ўз унсурлари бириқувидан ҳосил бўлган, (ўзларига ўхшаш) жисмларга томон интиладилар. (Масалан, сув тупроққа, олов ҳавога...) Бу унсурлар ва жисмларда яна шундай қувватлар пайдо бўладики, улар ёрдамида жисмлар бир-бирига таъсир кўрсатадилар ва яна бошқа қувватлар ёрдамида жисмлар бошқаларнинг таъсирини қабул қиладилар.

Самовий жисмлар ҳам шундай қувватлар ёрдамида бир-бирига таъсир кўрсатадилар, мана шу турли-туман қувватлар таъсирида турли-туман мажмуалар ва бирикмалар ҳамда улкан жисмлар (юлдузлар, сайёралар) вужудга келади. Буларнинг баъзиларида зиддият, қарама-қарши таркибий қисмлар бор, баъзиларда зиддият, қарама-қарши қисмлар йўқ.

Мана шу барча жараёнларда жисмларнинг тўпламлари вужудга келади. Бошланишда унсурлар бир-бирига қўшилиб, жуда кўп қарама-қарши жисмларни ҳосил қиладилар. Бу жисмлар ҳам қисман ўзаро қўшилиб, қисман бошқа унсурлар билан қўшилиб, иккинчи тўпламни ҳосил қиладилар. Бу тўпламлар ўзаро муносабатга киришиб, яна турли-туман зиддиятли (таркибдаги) жисмларни вужудга келтирадилар. Бу жисмлар ўзида пайдо бўлган қувватлар ёрдамида бошқа жисмларга таъсир қиладилар ва бошқа жисмларнинг таъсирини қабул қиладилар ҳамда баъзи жисмлар бу қувватлар таъсирида ўзича ҳаракатга киришадилар.

Шундан сўнг самовий жисмлар ўз-ўзига, яъни бир-бирига таъсир қиладилар. Бу жисмлар турли унсурлардан таъсирланадилар ва ўзлари ҳам турли унсурларга таъсир кўрсатадилар. Бунинг нати-

жасида бошланғич унсурлардан ва илк моддадан анча узоқлашиб кетган турли-туман таркиблар бир-бири билан тўқнаш келадилар ва аввалгиларидан янада мураккаброқ таркибларни ҳосил қиладилар, охирги таркиблар тўйиниб кетганидан сўнг ҳеч нарсани ўзига қўшмай, ўзлари ҳам ҳеч нарсага қўшилмай қоладилар.

Баъзи жисмлар унсурларнинг биринчи қўшилуvidан, бошқалари иккинчи қўшилуvidан, яна бошқалари охирги қўшилуvidан пайдо бўладилар.

Маъданлар (минераллар) бошланғич унсурларга энг яқин ва энг кам таркибли қўшилуvdан вужудга келадилар. Ўсимликлар маъданларга нисбатан унсурларнинг мураккаброқ қўшилуvidан вужудга келади. Улар бошланғич модда – унсурлардан анча узоқлашган бўлади. Ўсимликлар энг кўп турдаги қўшилуvлардан пайдо бўлган. Ақдсиз жонзодлар – ҳайвонлар эса ўсимликлардан кўра ҳам мураккаброқ қўшилуvлардан вужудга келган. Ақлли жонзодлар – одамлар энг охирги (ва энг мураккаб) қўшилуvdан вужудга келган.

Бу турларнинг ҳар бирида пайдо бўлган баъзи қувватлар уларни ўзича ҳаракатлантиради, баъзи қувватлар бошқа жисмларга таъсир кўрсатишга ва бошқа жисмларнинг таъсирини қабул қилишга ёрдам берадилар. Фаол қувватларга келсак, уларнинг асоси – жавҳари уч гуруҳга бўлинади:

- 1) *жисмларга кўп марта таъсир қилувчи қувватлар;*
- 2) *кам ҳолларда таъсир қилувчи қувватлар;*
- 3) *тенг таъсир қилувчи қувватлар.*

Заиф қувватларга келсак, булар ҳам уч хил таъсир кучига эга: 1) жисмларга энг кўп таъсир этувчи қувватлар; 2) жисмларга энг кам таъсир қилувчи қувватлар; 3) ўртача, мўътадил таъсир қилувчи қувватлар.

Самовий мавжудотларга келсак, бир борлиқнинг иккинчи борлиққа таъсири ё мадад берувчи, ё қаршилиқ қилувчи бўлади. Осмон жисмлари бу борлиқларга ҳам, ўзаро бир-бирларига ҳам таъсир кўрсатадилар. Самовий мавжудотларнинг борлиқ таъсири ва ўзларининг бир-бирларига таъсири оқибатида яна бошқа турли-туман бирикувлар ва қўшилувлар вужудга келади. Бу қўшилувлар эса ўз навбатида, ҳар бир турнинг алоҳида нусхаларини вужудга келтирадилар. Осмон жисмлари (Қуёш, Ой, юлдуз) остида (Ерда) вужудга келган табиий жисмларнинг мавжудлик сабаблари шулардан иборат.

19. ХАЮЛО (МАТЕРИЯ) СУВРАТЛАРИНИНГ МАРТАБАЛАРИ ҲАҚИДА СЎЗ

Шундай қилиб, табиий жисмлар вужудга келгач, юқоридаги айтилган қувватлар таъсирида яшашда давом этадилар. Лекин улар яшашда давом этишининг шарти шуки, бирор унсурни ёки унинг зиддини ўз табиатининг асоси қилиб, сувратни (шаклни) қабул қилишга қобил бўлган хаюло (материя)га муқобил бўлган модда ва шаклдан иборат бўлиши керак. Бу жисмларнинг ҳар бири ўз хаюлосига (материясига) мувофиқ келувчи шаклга кириш ҳуқуқига ҳамда асоси – негизига эга. Жисм хаюлодан шаклга ўтгандагина ўз ҳаётини сақлаб қола олади (яъни, у шаклсиз, фақат хаюло – модда ҳолида яшай олмайди). Модда ўз шакли орқали ёки аввалгисига зид шаклга кириб яшаш ва йўқолиш хусусиятига эга. (Фаробий бу ерда модда жавҳари – руҳнинг шаклга кириб яшаш, баданда яшаш вақтинча эканлигини, унинг зидди – руҳда яшаш чексиз эканлигини айтмоқчи бўлади – *тарж.*) Тана, жисм билан жоннинг биргаликда яшаш шарт. Жонсиз тана ва танасиз жон яшаш мумкин эмас. (Бу ерда жон сўзи руҳни билдирмайди.)

Хаюло (материя) суврат ва жон учун асос бўлса-да, улар икки қарама-қарши нарсанинг бирида алоҳида яшай олмайди. (Форобий бу ерда икки қарама-қарши нарса деб жисм-моддани ва руҳ-моддасизликни кўзда тутади – М.М.) Модда (хаюло) бир вақтда ҳам жонли, ҳам жонсиз бўла олмайди. У маълум вақтда жонли бўлади, бошқа вақтда жонсиз бўлади. Хаюло суврат, шаклга кириб, жонли бўлишга ҳам, шаклни, баданни тарк этиб, жонсиз бўлишга ҳам ҳақлидир.

Ҳаёт ҳам, ўлим ҳам ўз ҳақ-ҳуқуқини талаб қилади, модда, хаюло буларда галма-гал яшашда давом этади.

(Ҳақ таоло табиий мавжудотларнинг бутунлай йўқолиб кетмаслиги учун уларга шундай қувватлар берганки, якка мавжудотларда бу қувватлар ўз-ўзидан кўпайиб, аввалгилари фасодга учраса, йўқолса ҳам, кейингилари яшашда давом этадилар. Бу мавжудотларнинг ҳар бир турига муайян мавжудлик – яшаш вақти берилган... – М.М.)

Жонли жисмлар (ўсимликлар, ҳайвонлар, одамлар) вужуди қарама-қарши унсурлардан таркиб топган бўлиб, ҳаётий қувватлар (қувваи физоия – озикланиш қуввати, қувваи иххос – сезиш, ҳис қилиш қуввати (Олма-Ота нашридаги изоҳларда бу «қувваи хосса» деб нотўғри берилган, қувваи мутаҳаййила – хаёл қилиш қуввати, қувваи нотиқа – фикрлаш қуввати, қувваи муҳаррика – ҳаракатланиш қуввати, қувваи нузуъия – интилиш қуввати) бу унсурларнинг қарама-қаршилигини тартибга солиб, мўътадил қилиб турадилар.

Мана шу қувватлар бир-бирига ёрдам берадилар. Озиқ-овқатлар жонли жисмларнинг яшашини учун зарур қувватларнинг тугаб қолмаслиги учун, қайта-қайта тикланиши учун хизмат қилади. Озиқланиш қуввати сезиш, хаёл қилиш, фикрлаш, ҳаракатланиш қувватларига мадад беради. Жисмларда

(ўсимлик, ҳайвонот, одамлар жисмида) озиқлардан ўз таркибида етишмаётган нарсаларни (ўзида бор унсурларни) мўътадиллаштирувчи, қарама-қарши бўлган хусусиятларни қабул қилиб олади (масалан, совуғи ошган одам иссиқликни, иссиғи ошган одам совуқликни, ҳўллиги ошган қуруқликни, қуруқлиги ошган ҳўлликни қабул қилади ва ҳоказо).

Ҳар бир суврат (индивид, турнинг алоҳида шакли) ё унсурларнинг ўзидан, ё унсурларнинг аралашмаси, қўшилуvidан вужудга келади. Қўшилувлардан вужудга келган суврат (нусха, индивид)лардан баъзилари соддароқ қўшилувдан, баъзилари мураккаброқ қўшилувдан ҳосил бўлади.

Бир унсурнинг ўзида қарама-қарши қувват йўқ, камроқ унсурлар аралашган қўшилувда қарама-қарши қувватлар камроқ, мураккаброқ қўшилувларда эса қарама-қарши қувватлар кўпроқдир.

Соддароқ қўшилувларда зид қувватлар вужудга камроқ зарар келтиради. Мураккаб қўшилувларда ички зид қувват вужудга кўпроқ зарар келтиради. Содда вужудлар, жисмларда ички зиддиятлар йўқ, улар ташқи зид қувватлардан зарар кўрадилар. Ҳаво совуқлиги ва иссиқлиги (ёз ва қишда), қуёш нурлари, шамоллар... буларни емириши мумкин.

Лекин мураккаб таркибли қўшилувларда ички қарама-қаршилиқ бўлиб, бу вужудни ичдан емира бошлайди (иситма – ҳарорат кучайиши, турли касалликлар...) Мураккаб вужудлар борлиги (ҳаёти) турли жинслардан таркиб топгани учун қарама-қарши, зид қувватларга қаршилиқ кўрсатолмайдилар.

Шундай қилиб, мураккаб қўшилувлардан туғилган вужудларга ички қарама-қарши кучлар ва ташқи қарама-қарши кучлар зарар етказадилар. Содда қўшилувлардан иборат мавжудот (тошлар, қумлар...) бир жинсли ёки кам жинсли бўлганидан ички емирилишга учрамайдилар, булар ташқи зид қувватлар таъсирида емириладилар. Бошқа

жисмлар эса (ўсимлик, ақлсиз ва ақлли жонзодлар) ҳам ички, ҳам ташқи қарама-қарши кучлардан зарар кўрадилар...

20. ИНСОН НАФСИ БЎЛАКЛАРИ ВА УНИНГ ҚУВВАТЛАРИ ҲАҚИДА СЎЗ

Инсоннинг борлиққа келиши билан дастлаб ўртага тушган нарса шу бўлдики, унда у ўзини боқадиган қувват пайдо қилди. Бу эса низолантирувчи қувват эди. Бундан сўнгра ўртага чиққан нарса мисоли бир иссиқлик, совуқлик каби жисмга тегиб билинадиган туйғун қувватлар, таъм, ҳид, овоз каби сезиладиган нарсалар ва ранг, зиё каби барча кўриладиган нарсалар бўлди. Аммо шуниси ҳам борки, сезгилар пайдо бўлиши билан бирга бошқа бир қувват ҳам ўртага чиқади. Бу эса туюлган нарсаларга боғлиқ бўлиб, уларни иташ ва ёки улардан қочиши тарзида юзага келади. Ундан сўнгра инсонда бутунлай бошқа бир қувват ўртага чиқади. Бу унга тегишли ҳислар кузатувларида гойиб бўлганидан сўнг бу орқали унинг ўзида ўрнашган туйғун нарсаларни сақлаб қолади. Бу эса мутахаййила – хаёл қилиш қуввати эди. Бу қувват билан инсон туйғун нарсаларни бир-бири билан бирлаштиради, ё бўлмаса уларни бир-биридан айиради. Бу таркиб бўлган нарсалар ё айирилган нарсалар турли-туман бўлади, буларнинг баъзилари янглиш – козиба бўлади, баъзилари тўғри – содиқа бўлади. Бу хаёл қилинган нарсалар билан боғлиқ ҳолда бу қувватга келиб туташади. Бундан кейин эса инсонда ақл қуввати майдонга чиқади, бу билан инсон ақл қабул қиладиган нарсалар – маъқулотни билмак имконига эришади. Бу туйфайли у гўзал билан хунукни бир-биридан айира олади, санъат билан билимни яратади. Шунинг-

дек, у ақл қабул қиладиган нарсалар билан боғлиқ бўлган бир орзу ҳам бу қувватга келиб туташади.

Булардан гизоланувчи қувват эса унда якка-ю ягона бошқарувчи (раиса) қувват бўлиб, у бир қатор ёрдамчи ва хизматкорлари бўлган қувватлардан иборатдир. Гизоланувчи қувват асосий қувват бўлиб, у бадан аъзолари орасида – оғизда бўлади. Гизоланувчи ва ёрдамчи бўлган қувватлар бошқа қувватлар орасида тарқатилган бўлади. Буларнинг ҳар бири маълум бир қувватга ўрнашган бўлади. Бу қувватлар ичида ҳукмрон ҳисобланган қувват ўз табиати билан бошқа қувватларни идора қилади. Бошқа қувватлар ўз ҳаракатларида уларга ўхшаб кетади. Улар (ҳукмрон қувватлар) феълларида маркази қалбда бўлган табиий ғаразларига ўхшарлар. Бу худди меъда, қоражигар, талоқ каби бунга хизмат қиладиган аъзолар, бу хизмат қиладиган аъзоларга хизмат этадиган аъзолар ва бу аъзоларнинг хизматкори бўлган бошқа аъзолар ҳам шу қабилдадир. Чунки қоражигар (ўз табиати билан) ҳам бошқарувчи аъзо, ҳам бошқариладиган аъзодир. У қалбнинг маъмури ҳисобланади, у ўт, буйрак кабиларга ўхшаш аъзоларнинг амири саналади, сийдик қопи буйракка, буйрак қоражигарга, қоражигар қалбга хизмат қилади. Бошқа аъзоларнинг аҳволи ҳам айна шунинг ўзидир.

Туйғу қувватининг (ал-қуввату ал-хосса) ҳам бир амири, ҳам унинг ёрдамчилари бор. Ёрдамчилари эса ўша ҳаммага машҳур бўлган беш туйғу бўлиб, ҳар кимга билинган кўз, қулоқ ва бошқа туйғу аъзоларига тарқалган бўлади, бу туйғуларнинг ҳар бири ўзига хос бўлган жинсни идрок этади.

Раис қувват бўлса бешта туйғу томонидан идрок этиладиган ўша ҳар бир нарсадан хабардор қилувчининг эгалари бўладилар. Худди бу беш туйғу ўша қувватга ўхшаб кетадилар ва худди уларнинг ҳар бири мисоли бир турли хабар бирла ё бўлма-

са мамлакатнинг бир қисмидан ўзига айрим бир хабар келтиришни бўйнига олган хабарчилардан саналади. Амир ҳисобланадиган қувват мисоли бир подишоҳ кабидур, унинг наздида подишоҳликнинг барча қисмларидан хабарчилар орқали йиғилиб туради. Мана шу подишоҳ ҳам юракдан жой олган. Хаёл суриш қуввати (қуввати мутахаййила)да жисмнинг бошқа аъзоларига ҳам тарқалган ёрдамчи аъзолари йўқ; у якка-ю ягона бўлиб, унинг ери ҳам қалбдир, у сезгиларга таъсир қилмай қўйса, ўзи сезган нарсаларни сақлаб қола олади. Ўз табиати бўйича у сезиладиган нарсалар – маҳсулотга ҳокимадур, улар устидан ҳукм юритади. У бир нарсани иккинчисидан ажратади, турли-туман таркиб топадиган нарсаларнинг бири билан мувофиқат топиб, иккинчиси бўлган сезилувчи нарсалар билан қарама-қарши ҳам бўлади.

Аммо нотиқа қувватига (қуввати нотиқага) келсак, улар бошқа аъзо турлари ичида озиқланадиган турларини ва хизмат қиладиган турларини билиб қолмай, балки улар бошқа хаёл сурадиган барча қувватларни, яъни бошқарадиган ва бўйсунадиган қувватларни билади. Ҳар бир жинс ҳам бошқарилади, ҳам бошқаради. Чунки у мутахаййила қувватларни бошқарувчиси ва уни бошқарадиган махсус қувватларнинг ҳам раисаси саналади.

Ғизолантирувчи қувват уларда асосий қувват ҳисобланади. Интилувчи қувват – бу шундай бир қувватки, у ё бир нарсани истайди, ё бўлмаса ундан юз ўтиради. У қувват бошқарувчиси (раиса) саналиб, унинг ёрдамчилари бўлади. Бу қувват туфайли унда ирода (истак) юзага келади, ирода эса қабул қилинган ва идрок қилинган нарсадан ё ҳис орқали, ё хаёл-тасаввур орқали, ё бўлмаса нутқий қувват орқали юз ўгирилади. Унда ирода бирор бир нарсани билиши ва ёки бадани орқали, ё бўлмаса бирор аъзоси орқали бирор нарсани бажо келти-

ришга интилиши керак. Аммо юз ўгиришига келсак, у асосий юз ўгирадиган қувватдан иборат бўлади.

Аммо баданий феълларга келсак, улар шундай қувватлар билан юзага келадики, улар интилиш ва юз ўгириш қувватига хизмат қиладилар. Бу қувват аъзоларда тарқалган бўлади, уларга бу ҳаракатларининг амалга оширилишига имкон беради. Буларнинг баъзиси асаблардур, баъзиси пайлардир, булар, ўз навбатида, ҳайвон ва инсонни уларга бўлган интиладиган (яъни, орзу этган) феълларини бажо келтириш учун бадан ичига ёйилган бўлади. Бу аъзолар, чунончи, инсон ва ҳайвоннинг қўллари, оёқлари ва баданнинг истак билан ҳаракат қиладиган бошқа аъзолари саналади. Бу ҳолда юқорида айтилган ва баданнинг бир кур бўлакларига ёйилган бу қувватларнинг ҳаммаси жисмий қуроллар саналиб, юракда бўлган асосий ҳамда буюрадиган ирода қувватининг баданий олатлари ва хизматкорларидир.

Бир нарсани билиш нутқий қувват билан, ё бўлмаса хаёл суриш – тахайюл қуввати билан ва ёки туйғулар – ҳислар билан қўлга киритилади. Агар ақлий қувват билан идрок этиладиган нарсалар хусусиятига эга бўлган бир нарсани билиш исталганда, орзу қилинган нарсани ўзида сақлаган феъл ақлий қувватда бўлган бошқа бир қувватдан туғилади. Мана бу фикрий қувват саналади. Ана шу билан фикр юритиш, туш кўриш, диққат билан текшириш, хулоса чиқариш мумкин бўлади.

Борди-ю, агар ҳис билан билинадиган нарсаларни ҳис орқали билиш истаги пайдо бўлса ва унга аралашиш мумкин бўлса, бу албатта, бадан феъли билан руҳ феълининг бирлашишидан юзага келган бўлади. Чунончи, кўришни орзу қилган нарсаларимизга қараш учун нигоҳимизни унга қаратишимиз бунга мисол бўла олади. Агар у нарса узоқлаштирилса, биз унга тўппа-тўғри юрамиз,

борди-ю унга етишга бирор тўсиқ бор бўлса, биз қўлларимиз билан у тўсиқни бартараф қиламиз. Бу ҳолда ўша ҳаракатлар жисмоний ҳаракатлар бўлиб, лекин ҳислар ўз йўлида руҳнинг бир феълли бўлиши билан бирга, бутун бадан феъллари бўладилар. Бошқа туйғулар билан ҳам аҳвол худди шунинг ўзидир.

Борди-ю, агар бир нарсанинг тахайюли орзу этилган бўлса, бу нарса ҳар хил воситалар йўли билал эришилади. Улардан бири, аввалан, тахайюл қуввати билан ишлайди, мисоли бир исталган ёки кутилган нарсани тасаввур қилгандай, ё бўлмаса ўтмишдаги бирор нарсани тасаввур қилиш тахайюл қувватидан ҳосил бўлган нарсани ишташ каби; сўнгра ўша нарсани, мисоли қўрқиладиган ё қувониладиган ишларни тахайюл йўли билан ёки нотиқа қуввати билан тасаввур қилиш мумкин. Мана бу нарса қувватлар саналади.

21. БУ ҚУВВАТ ВА БЎЛАКЛАР ҚАНДАЙ ҚИЛИБ ЯГОНА НАФС БЎЛА ОЛАДИЛАР

Асосий физолаштирувчи қувват асосий туйғу қувватининг моддаси кабидир. Туйғу қуввати – физолаштирувчининг суврати – шаклидир. Ўз навбатида, асосий туйғу қуввати мутахаййила – хаёл сурадиган қувватга худди модда бўлгандайдир. Бу эса ўз навбатида, асосий туйғу қувватининг моддаси, тахайюл қуввати эса омил бўлган туйғу қувватининг суврат-шакли бўлганидайдир. Тахайюл қуввати эса фикр юритадиган қувватнинг моддасидир, бу эса ўз навбатида, барча сувратларнинг ниҳонийсидир. У ҳеч қандай бошқа қувватларнинг моддаси бўлмай, балки ундан олдин келадиган барча шаклларнинг қиёфасидир. Орзу этиладиган қувватга келсак, иссиқлик-ҳарорат-

нинг оловда бўлиши ва оловнинг эса ўзи билан чекланган нарсага қарам бўлиши каби омил бўлган туйғу қувватига, тахайюл қувватига ва ақлий қувватга боғлиқдир.

Қалб шундай бир асосий аъзоки, у баданнинг бошқа ҳеч қандай аъзолари билан идора қилинмайди. Ундан кейин мия келади. У ҳам асосий аъзолардан саналади. Лекин унинг раислиги биринчи даражадагидай бўлмай, балки иккинчи даражадагилардандир. Бу шунинг учунки, у барча аъзоларни бошқаришни қалб билан идора қилади. У фақат қалбгагина хизмат қилади. Шуниси ҳам борки, унинг табиатидаги мақсади қалбга хизмат қилиш бўлгани учун бошқа аъзоларга ҳам хизмат қилади. Бу худди уй эгаси бўлган кишига ўхшайди. У ўз табиатидан одамларга хизмат қилиши борасида ўз хўжайинига хизмат қилади, унинг ўзига эса ҳовлининг барча одамлари хизмат қилганидек. Иккала ҳолатда ҳам хўжайиннинг истагига кўра хизмат қилиши турган гап. Мия юракдан кейин унинг ўринбосари сифатида иш юритиб, худди унинг хизматини бажо келтиради, шунда у асосий аъзо мосланмаган ҳолатга у мосланиб олади, шу билан бирга, у юракнинг олижаноб хатти-ҳарака-ти, хизматини бажо келтириб юради.

Шундан маълум бўлишича, қалб туғма ҳароратнинг булоғидир. Ҳарорат ундан бошқа барча аъзоларга ўтади, шундай қилиб қўллаб-қувватланади, озиқ олади. Бу эса табиий ҳаёт руҳининг йўғон томирлар воситаси билан қалбдан аъзоларга юборилиши билан бажо келади. Қалбнинг сақланиши узоқ муддат давом этадиган ҳароратнинг табиий аъзолар ичида кўринишда давом этади. Мия (аддимог) қалб узатадиган ҳароратни юмшатади, шу билан ҳар бир аъзога етишадиган ҳарорат унга ўртача – мўътадил ҳолатда бўлади. Бу миянинг энг аввалги феъл-ҳара-

катларидан бўлади. Шу билан бирга, у аввалги ва умуман аъзоларга етказадиган хизмати саналади.

Бу ишларнинг бир турига мана булар киради: асаблар икки хил бўлади. Унинг бир тури қалбда бўлган бошлиқ (ар-раис) туйғу қуввати ёрдамчиларининг асбобларидир. Бу худди ҳар бир ҳис ўзига хос бўлган сезги аъзоларини сезганига ўхшаб кетади. Бошқалари эса мисоли аъзоларнинг қуроли кабидир, бу юракда бўлган орзу қувватига хизмат этадиган аъзоларнинг олатларидир. Унга истаган ҳаракатига бўлган имкониятини беради.

Мия эса яна қалбга хизмат қилади, у ҳис асабларига ёрдам беради, бу асаблар (ўз навбатида) озиқлантирадиган қувватларни сезадиган кучларни қўлаб-қувватлайди. Мия асабларининг истаган ҳаракатларини таъминлаб унга ёрдам беради, у аъзоларнинг иродий ҳаракатларини амалга оширишга қодир бўлади, бу ҳаракат воситасида бу аъзолар марказий қалб бўлган орзу қувватига хизмат қилурлар.

Бундай асабларнинг кўпларининг юракда илдизи бўлади, бу билан улар миядан озиқланиб, ўз қувватларини барқарор қила оладилар. Бошқа кўп илдизлари эса ўз ибтидоларини орқа миядан оладилар, орқа миядан юқориси ҳам бош мия билан боғлиқдир. Мия бу борада орқа мия иштироки туфайли ёрдам қилади.

Буларнинг бошқа бир турига келсак, тахайюл қуввати юзага келишига қалбнинг ҳарорати чегараланган бир даражага келиши туфайлигина бўлади. Айни шу ҳолатда нотиқа қуввати ҳам, шунингдек, юрак ҳарорати ҳам ўз ҳаракатининг маълум даражасига етиши билан юзага келади. Нарсаларни фикрларда сақлаб қолиш ва бирор нарсани эслаб қолиш ҳам шунга ўхшашдир.

Шунингдек, мия қалбга хизмат қилади, бунда унинг ҳароратини тиклаб беради; натижада унинг

тахайюли яхшиланади, яхши тафаккур қилади, хотирасида дурустроқ мушоҳада қилади, яхшигина эслаб қолишга қобил бўлади. Ўзининг бир бўлаги билан мия ҳароратни ўртамиёна қилади, у билан тахайюлни тузатади; бошқа бир бўлаги билан фикр юритишни тузатиб, унинг иш қобилятини ўртамиёна қилади; учинчи бўлаги билан эса эсда сақлаш ва хотирада қолдиришга хизмат қилади. Бу шунинг учунки, қалб табиий ҳароратнинг булоғи бўлганидан бошқа барча аъзоларга ҳам етмай қолмайдиган ва ҳам ортиб қолмайдиган тарзда тарқатиш учун унинг ҳарорати ҳаддан ташқари кучли бўлиши ҳам мумкин.

Ҳарорат шунингдек, ўзича жуда кучли бўлмаслиги ҳам мумкин, аммо қалб мақсадига мос бўлиши мумкин.

Шунингдек, аъзоларнинг ўзлари қалб томонидан ўзларига юборилган бу ҳароратга мосланиб, тузалишга етарли бўлмайдилар. Бундан чиқди, аъзоларга кириб борадиган қалбнинг ўртача ҳарорати ўз ҳолича ҳаракатларини яхши якунлашга имкон берадиган мўътадил ҳолатда бўлмайди. Шунинг учун мия ўз табиатидан бошқа аъзоларга нисбатан совуқ ва нам (баридан, рутубан) қилиб яратилган, ҳатто шундай бир нафсоний куч билан қалбнинг ҳарорати чегараланган ўртача ҳолат бўлади. Бу шунинг учунки, қалб табиий ҳароратнинг булоғи бўлганидан унинг бу ҳарорати баданнинг бошқа барча қисмларига тарқаладиган бир ҳолатни юзага келтирган тарзда энг қувватли ва ортиқчаликни майдонга келтирадиган тарзда қувватли ва ортиқча бўлмаслиги учун заиф ва оз бўлмаслиги керак. Ундаги ҳарорат бошқа барча аъзоларга етмай қолмайдиган ва ортиб ҳам қолмайдиган тарзда тарқатиш учун ҳаддан ташқари кучли бўлиши ҳам мумкин.

Ундан кейин туйғу ва ҳаракат асаблари ўз табиатлари бўйича ерли саналган, яъни тез фурсатда қуришни қабул қиладиган хусусиятга эга. Шунинг учун уларда намликни узоқроқ муддат сақлаб қоладиган бир чўзилишга ва қисқаришга зарурат бор эди. Шу билан бирга, туйғу асабларида бу туғма ва бутунлай хираликдан маҳрум бўлган руҳга муҳтожлик ҳам бор; бу эса мия қисмларида ҳаракат қиладиган туғма руҳнинг оддий бир ҳолати бўлади. Юрак ўзи ўтли ҳароратга эга, унинг бу хусусияти юракда кучни (сезги асабларида) сақлаб қолиш учун имкон бермайди. Шу сабабдан ҳам унинг қуриб қолишини тезлаштирмаслик, нозиклашиб қолиб нурамасликлари ҳамда куч ва ҳаракатдан қолиб кетмасликлари учун уларнинг асаб илдизлари қалбнинг ичига жойлаштирилган. Бу шунинг учунки, буларнинг иккаласи ҳам ўта намлидир, улар асабларда намликни сақлаб қолади, бу намлик асабларни юмшоқ ҳолда тутиб қолади. Шу тарзда бу асабларга боғлиқ бўлган руҳий қувватлар мана шу намлик тарафидан ўзига хос кўринишга эга бўладилар. Баъзи асабларда бунда рутубат кириб боришига зарурат сезилади. Бу эса сувсимон латиф, лекин тутиб бўлмайдиган бўлиши керак. Бошқа баъзилари эса қандайдир ёпишқоқ бўлиши керак. Бундан чиқди, ўша сувлига зарурат сезган ва ёпишқоқ бўлмагани мияда илдизи бўлади. Бунда шу билан бирга, сув каби намлик бўлишига зарурат сезиб, яна у ёпишқоқ бўлса, бу ҳолда унинг асаб илдизлари мияда бўлади. Ўша рутубатга оз зарурат сезган асаблари ўз илдизлари билан умуртқанинг ост қисмида ва қуйруқ қисмида бўлади.

Миядан сўнг даража боқимидан келсак, қоражигар келади, ундан кейин талоқ ва ундан сўнт эса бачадон келади. Ҳар бир қувват аъзода бўлади, бу эса жисмоний қовушиш билан бажо келтирилади, булар воситасида улар бир аъзодан

иккинчисига ўтади. Бунда бир зарурат пайдо бўлади, бунда у ўша бошқаси шундоқ ҳам биринчи асаблар бирлашмаси билан туташтирилган бўлади. Бу худди асаб ва мия билан кўп томондан туташган, яна кўп томондан орқа мия билан туташган, ё бўлмаса бу аъзога муттасил оқиш йўли билан бу жисм боғланган бўлади.

Бу қувватлар унга хизмат қилади, ё бўлмаса мисоли бир оғиз, ўпка, буйрак, талоқ, жигар ва бошқалар каби истаса маъмур, ё бўлмаса омил ва қувват бўлиб, бу аъзолар билан бирлашади, бу жисм ичида оқадиган бир йўл ё оқар сув бўлиш зарурати лозим бўлади. Бу худди миянинг юракка таъсир этгани каби юз беради.

Биринчи бўлиб аъзода қалб пайдо бўлади, ундан сўнг мия, кейин жигар, кейин талоқ, ундан сўнг бошқалари бўлади. Ҳаракатда бўлган аъзоларнинг энг охиргисига бола туғадиган аъзо киради. Булар баданни бошқаради. Бу худди тухумларнинг феъли ва эркак ҳароратнинг сақлаб қолиниши билан бу уруғда хотин жинси табиати руҳини беради.

Туғилиш билан бўладиган қувват иккига бўлинади. Биринчиси ҳукмрон бўлади, бошқаси хизмат қиладигандир. Ҳукмрон бўлган қувват қалбда макон тутайди; хизмат қиладигани эса туғиш аъзоларида бўлади. Туғадиган қувват эса иккига ажралади. Уларнинг бири моддадан бўлиб, ундан бундай қувватлар мавжуд бўлган ҳаёт юзага келади. Бошқалари шу ҳаётдан бўлиб, бунда модда то бу навга тегишли шакл ҳосил бўлгунгача ҳаракат қилади. Модда тайёрлайдиган қувват бу хотин жинси қувватидир. Унга шакл берадиган қувват бу эркак қувватидир. Хотин жинси шундай бир қувватки, бу билан модда тайёрланади, эркак жинси шундай бир қувватки, бу билан ўша модда ўша қуввати бўлган нав шаклини юзага келтиради. Қалбга хизмат қилган аъзо унга ҳаёт моддасини бе-

ради, бу бачадон саналади. Моддага шакл беришга хизмат қиладиган ва унга инсон ё (бошқа бир) ҳаёт тусини берадиган модда манийдир. Маний агар хотин жинси бачадонига киритилса, унда қон билан учрашади, у эса ўз навбатида, бачадонда инсон шаклини қабул қиладиган бир ҳолат ҳозир бўлиб, унда бу қондан инсон шакли вужудга келади. Бачадонда пайдо бўлган қон бу инсон моддаси саналади. Уруғ эса ўша моддани шакл ҳосил қилгунга қадар ҳаракатга келтирувчи омидир.

Бачадонда тайёрланган уруғнинг қонга муносабати мисоли бир сутнинг сутдонда қуюқлашганига ўхшаш бир даражададир. Сутдон бунда мисоли сутнинг ачишида унинг на бир қисми ва на бир моддаси бўлганидек, бачадонда уруғ ҳам қуюқ бўлган қоннинг на бўлаги ва на моддаси бўла олади. Маний ҳам худди мана шундай бўлиб, бачадонда қондан тузилиб қотадиган бир бўлак ҳам ва бир модда ҳам эмас, гўёки сут мис қозонда қолиб қатиқ бўлганидек, бачадонда ҳам қондан (бола) пайдо бўлади.

Инсонда уруғ пайдо қиладиган нарса – бу уруғ турадиган идишдир, бу эса тери остидаги йўғон томирлардир. Бу томирлар эркак уруғидан ёрдам олиб туради. Мана шу йўғон томирлар орқали олатда бўлган уруғ унга қараб оқиб тушади, бу эса зарур бўлган уруғ бўлиб, у бачадонга тушади, унда мавжуд бўлган қон эса то аъзо ташкил бўлгунга қадар ҳар бир аъзонинг ва барча аъзолар шаклини ўзгартириб туради.

Уруғ – маний эса эркакнинг фарзанд кўриш учун асбоб саналади.

Асбоблар баъзан бирлашган бўлади, баъзан эса ажралган бўлади. Масалан, табиб асбоб-ускуналари мисол бўлгани каби. Табиб қўли даволаш асбоби саналади. Жарроҳ пичоғи ҳам табиб асбобидир, бу билан у одамларни даволайди. Даво ҳам

табиб асбоби ҳисобланади, лекин қувватга соҳиб бўлолмайди. Бу билан табиб хастани даволайди. Ниҳоят, дори – бу алоҳида асбоб саналади, табиб эса ўз ҳаракати ва амалиёт қилаётганида бу иш билан машғул бўлади. Шундагина табиб баданни ҳаракатга келтирадиган қувват бериб, касал баданини соғлиққа томон йўналтиради. Бордию агар даво бу кучни пайдо қила олса, шундагина табиб ўша давони, масалан, касал баданига юбора олади. Бу шундайки, уни даволаётган табиб ҳозир бўладими, ё ҳозир бўлмайдими ва ёки у ўлганми, бунинг фарқи бўлмайди, илож хаста соғлиғига йўналади. Эркак уруғи билан бўладиган воқеа мана шундан иборат. Жарроҳ пичоғи ҳам фақат ундан фойдаланадиган табиб билангина иш бажо келтирадиган асбоб саналади. Табиб қўли эса пичоққа нисбатан ҳам кўпроқ ишлатиладиган нарсадир. Аммо дорига келсак, у табиб бу ишга алоқаси бўладими-йўқми, бундан қатъи назар, бир қувват билан ҳаракат қилади. Уруғ билан ҳам худди шундай бўлади. Чунки у эркакнинг таносил қувватини ишга туширадиган асбоб бўлиб, у алоҳида ҳаракат қилади. Маний қоплари ва идишлар эса баданга туташиб кетган туғдириш асбобидир. Йўғон томирлар ҳолати мисоли бир қалбда асосий қувватдан бўлган маний асбоблари каби даво тайёрлайдиган ва унга таъсир кучини берадиган табиб қўлига ўхшаб касал баданини соғлиққа йўналтирган бўлади. Чунки бу йўғон томирларни, чиндан ҳам қалб табиий равишда ишлатади; бу асбоблар уруғга шундай бир қувват берадики, бу қувват билан у бачадонда қонни то ўша тирик зотнинг маълум бир нави шаклига келгунга қадар ҳаракат қилади.

Агар қон уруғни қабул қилса, ўша қувват шаклча томонга интилади, бунда биринчи галда қалб юзага келади. Унинг тузилиши орқали бошқа аъзолар тузилишини ҳам, бошланғич кучини

юрақдан оладиган томонларини ҳам билиб олиш мумкин. Борди-ю, агар озиқлантирувчи қувват билан бирга моддани тайёрлайдиган қувват ишлаб чиқарилса, у ҳолда барча бошқа аъзолар мисоли моданинг аъзосидагидек бўлади. Агар унда шакл берадиган қувват бошқа аъзоларга ўхшаб қолса, у ҳолда эркак аъзосига айланади. Бошқа ҳолларда эса ургочилар тури пайдо бўлади. Ундан кейин ургочисигаям, эркагигаям бир хил ҳолатда бўладиган нафсоний қувватлар юзага келади.

Бу икки қувват, мен бунда хотинлик ва эркаклик қувватини назарда тутяпман, инсонларда фарқли бўлиб, турли-туман бўлади. Кўпчилик ўсимликларда бу иккаласи ҳам уруғидан униб чиқадиган ўсимликлар бўлгани каби баъзи бир шахсда бу бутунлай бирлашган ҳолдадир. Чунки ўсимликда модда бўлгани каби бу моддани шаклга ҳаракат эттирадиган бир қуввати ҳам бор. Уруғ шаклни қабул қилиш учун ўзидаги қувватни шаклга қараб тортади, у шаклни қабул қилиб олишга интилади. Шаклни қабул қилишга тайёргарликни берувчи хотинлик қуввати бўлади. Шаклга томон бўлган ҳаракатни бергувчи эркаклик қуввати саналади.

Ҳайвонлар ичида ҳам худди шундай хусусиятга соҳиб бўлганлар бўлади. Уларнинг баъзилари борки, буларда хотинлик қуввати тўла-тўқис намоён бўлади. Улар тўла кўрсатилмаган эркаклар қуввати билан бирлашиб кетади. Хотинлик қуввати бу ҳолатда маълум миқдорда ўз вазифасини бажаради, сўнг йўқ бўлади. Шу жиҳатдан хотинлик қуввати ташқи ёрдамга муҳтож бўлади. Бу мисоли тухумини шамолга учириб юборган паррандаларга ўхшаб кетади. Шунга ўхшаш ҳолат кўпчилик балиқларда юз беради, уларнинг моддалари уруғларини сочиб юборадилар, улардан кейин эркаклари улар кетидан юриб, тухумларга намлик сачратадилар. Суюқлик теккан уруғларидан ҳай-

вонлар чиқади, унга суюқлик тегмаганлари эса бузилади, яъни ўлади.

Аммо инсон ҳоли бундай эмас. Бу икки куч иккита айрим-айрим шахсда бўлади. Уларнинг ҳар бирининг ўзига хос бўлган аъзолари бўлади. Бу аъзолар уларда бир хилдир, ҳар бир жинсда ҳам бу аъзолар муштаракдир. Уларнинг нафсоний қуввати ҳам, аъзолари ҳам ўшандай бир хил, бунда фақат икки жинсий куч бошқача, холос. Эркаклари иссиқроқ бўлади, ҳаракат этиш ва уриниш аъзолари эркакларда кучли бўлади. Бу жиҳатдан эркаклар бақувват саналади. Руҳий хусусиятларга келсак, ғазаб ва шиддат каби қувватлар хотин жинсида бўшроқ, эркакларда кучлироқдир. Марҳамат ва шафқат каби хислатлар хотинларда яна ҳам кучлидир. Шундайки, эркаклар орасида туйғулари хотинларникига ёки хотинлар орасида туйғулари эркакларникига ўхшаган бўлишлиги ҳеч бир монъелик ҳам қилмайди. Эркак ва хотинлар шундай қилиб бир-бирларидан айри-айридурлар.

Аммо туйғу қуввати, мутахаййила қуввати ва фикрлаш қуввати борасида эркак ва хотинлар орасида ҳеч қандай фарқ йўқ. Ташқи дунёнинг бўладиган таъсири туфайли туйғу қувватларида турли-туман жинслар юзага келади; беш асосий сезги аъзолари туфайли сезиладиган турли-туман турлар пайдо бўлади, улар асосий сезги қувватларида бир-бирлари билан бирлаштириладилар. Бу қувватда майдонга келадиган туйғулар мутахаййила қувватида тахайюлнинг кўринишлари (тасвир) каби юзага келади. Шу билан уларда ҳиссий туйғулар ғойиб бўлганда ҳам улар сақланиб қоладилар. Мутахаййила қуввати баъзан уларни бир-биридан айирмоқ, баъзан эса бир-бирлари билан бирлаштирмоқ борасида тур жиҳатдан бениҳоя таркибда бўладилар. Уларнинг баъзиси тўғри (содиқа), баъзиси хато (козиба) бўлади.

22. АҚЛИЙ ҚУВВАТ ҲАҚИДА, АҚЛ ВА ТАФАККУР, АҚЛ ТАФАККУРДАН ҚАНДАЙ ҲОЙДАЛАНИШ ҲАҚИДА СЎЗ

Тафаккур қилиш (интеллекция) жараёнида фикр қуввати (майдони) ва турли ақлий нарса тушунчаларнинг сувратлари шаклланиб қолади. Лекин ақлда акс этувчи барча мавжудотлар ақлдан ташқарида бадий ҳолда мавжуд бўлсалар-да (тошлар, ўсимликлар ва бошқалар), фикрлаш жараёнида (моддий ҳолда эмас, балки) бил-қувва (тушунча сифатида) қатнашадилар. Лекин бу тушунчалар фикрлаш жараёнида ақл бил-феъл (актуал интеллект)га айланишлари мумкин.

Инсон ақлий қобилияти эса у туғилган вақтида-ёқ (бола миёсида), табиий ҳолда, салоҳият ҳолида ақлий тушунчаларни (олам ҳақидаги билимларини) идрок этишга (қабул қилишга) тайёрланган бўлади. Аммо идрок этиш қобилиятлари турли инсонларда турличадир. Ёки одамларда ақлий тушунчаларни идрок этишга имконият бўлмасада, баъзилар бу имкониятларини ишлатмайди.

Модда ҳолатида, модда ичида бўлган барча хусусиятлар ҳақидаги тушунчалар ақл идрок этувчи нарса ақл бил-қувва ҳам, ақл бил-феъл ҳам эмас, балки имкониятли нарсалардир. Лекин бу тушунчалар ақл фаолияти тафаккур қилиш жараёнида бил-феъл қувватга айланишлари мумкин. Бил-қувва (салоҳиятидаги маъқулот) (ақлий тушунча) актуал-амалий ақл (фикрлаш) орқали бил-феъл моддий тушунчаларга айланадилар.

Маъқулотлар, тушунчалар имкониятдан воқеаликка айланиши учун учинчи нарсага муҳтождирлар. Тушунчаларни бил-қувва (салоҳият)дан амалий қувватга (бил-феълга) айлантирувчи қувват – моддадан айрилган (муҳаррада) актуал-амалий ақл – фикрлаш қувватидир. Аммо бу

қувват асида Биринчи Ақл томонидан берилган бўлади. Мисол учун, Қуёш нури ўсимликларга яшил ранг берганидай, ёруғлик кўз нурини пайдо қилганидай, Биринчи Ақл барча ақлий тушунчаларга имкониятдан воқеликка айланишига қувват беради. Кўриш тушунча сифатида имкониятдаги қувватидир, кўз (ёруғлик йўқлигида ҳам) шу қувватга эгадир. Ёруғлик келгач, кўзнинг имконияти воқеликка айланади. Рангларнинг тушунчалари ҳам шундай, ранг тушунчалари кўз кўрганида фаол тушунчага айланади.

Табиат (турли ранглар ва суратлар, шаклларга эга бўлса-да) ўз-ўзини кўриш қувватига эга эмас, инсон ва ҳайвонлардаги кўзда бор имконият (жонсиз) табиатда йўқдир. Гуллар қуёш нурлари бўлмаса кўринмайдилар. Қуёш кўзларга ҳам, гулларга ҳам ёруғлик беради. Мана шу ёруғлик сабабли кўзлар кўрувчи, гуллар кўринувчи бўладилар. Худди шу каби Биринчи Ақл салоҳиятдаги ақлларни (фикрлаш қуввати орқали) ақл бил-феъл – ҳаракатдаги ақлларга айлантиради. Биринчи Ақлнинг барча ақлли мавжудотларга қувват бериш жараёни Қуёш ёруғлигининг кўзларга нур, гулларга ранг ва кўриниш қобилиятини беришига ўхшайди.

Барча моддий мавжудотлар ёки модда ичида, модда таркибида бўлган нарсалар (агар инсон фикрини, ақлини жалб этмаса) ўз ҳолича маъқулотга – ақлий тушунчага айланмайдилар, улар актуал – зарурий маъқулот ҳам, салоҳий (потенциал) маъқулот ҳам бўлолмайдилар. Фикрлаш қуввати, унинг табиатида хос хислатлар ҳам (унга нимадир таъсир кўрсатмаса) мустақил равишда амалий бил-феъл ақл мулкига айланмайди. Фикрлаш қуввати (ақлий қувват) салоҳиятдан актуал қувватга айланиши учун ақлга озуқа бўлувчи объектлар, интеллекциялар – ақлий тушунчалар, яъни моддийликдан айрилган актуал қувватга айланиш учун

ақлга озуқа бўлувчи объектлар, интеллекциялар – ақлий тушунчалар, яъни моддийликдан айрилган актуал интеллект (ақлий қобилият) бўлиши зарур. Инсон ва (барча жонворларнинг) кўриш қобилияти Қуёш ёруғлиги бўлмаса ишга тушмагани каби билим объекти бўлган (моддий ва номоддий) нарсалар ҳам ақлни бойитиш учун инсон фикрлаш қувватига эга бўлиши зарур. (Арабча ва русча матнда шунинг давомида шу фикр такрорланади).

Қуёш бўлмаса ёруғлик бўлмагани ёруғлик бўлмаса кўз нарсаларни кўролмагани каби инсонда билиш қуввати бўлмаса, илк моддий жисмлар ҳақида хотирада сақланиб қолган аввалги ақлий тушунчалар илк билимларнинг муқаддималар, тушунчалар жамғармаси бўлмаса, янги билимларни ҳам олиш мумкин бўлмас эди. Инсон камол топиш учун унда умумий ақлий билимлар жамланиши керак.

Илк умумий, ақлий билимнинг объектлари уч даражага (категорияга) бўлинади:

1. Назарий геометрия асослари (миқдор, ҳажмларни, шакллари билиш);

2. Воқелик ва инсон табиатидаги гўзаллик ва хунукликни, яхшилик ва ёмонликни фарқлаш тамойилларини билиш (этика ва эстетика);

3. Инсон атрофидаги олам, воқеликнинг ҳолатларини, уларнинг келиб чиқиши мартабаларини аниқлаш учун фойдаланиладиган тамойиллар, қонун-қоидалар. Осмонлар, биринчи сабабга боғлиқ бошқа мавжудотларни билиш, улардан хулоса чиқаришга имкон берувчи билимлар.

23. ИСТАК, ИРОДА БИЛАН ЭРКИН ТАНЛОВНИНГ ФАРҚИ ВА БАХТ-САОДАТ ҲАҚИДА СЎЗ

Анланувчи ақлий тушунчаларни инсон билиб олганидан сўнг унинг ақлий қуввати борлиқ, нарсалар ҳақида ўйлашга, фикрлашга, эслашга киришади, хулоса чиқаришга ва баъзи яхши нарсаларни истайди, ёқимсиз нарсалардан ўзини тортади. Яхши иш-амалларини ёки ёмон иш-амалларини тилаш танлов эркинлигидир. Агар бу фикрлашга, ўйлаб кўришга тааллуқли бўлса, эркин талаб дейилади.

Ақддан, фикрлашдан эмас, балки ҳис этишдан ёки тасаввуридан туғилган истак, интилиш бўлса (инсонга ҳам), жониворларга, ҳайвонларга ҳам хос қобилиятдир. Илк, бошланғич билимларидан фойдаланиб, янги билимга эга бўлиш инсонга берилган биринчи имкониятдир. Инсон шу имкониятдан фойдаланиб, камолотга етишади.

Бу бахт-саодат бўлиб, унга етишган одамнинг руҳи бу дунёнинг моддийликка хос ғам-ташвишларидан қутулиб, руҳий олам мавжудотларига яқинлашади. Аммо ақл соҳасида бахтга етишув фаол ақл даражасига руҳ қисман ақлий, қисман жисмоний эркин хатти-ҳаракатлар билан, аммо ҳар қандай эркин, ихтиёрий хатти-ҳаракатлар билан эмас, балки меъёрий ва аниқ, равшан мақсадли ҳаракатлар, амаллар билан етишади (чунки баъзи эркин, ихтиёрий ҳаракатлар бахт-саодатга етишишга тўсқинлик қилади). Бахт-саодатга етказадиган ихтиёрий эркин иш-ҳаракатлар гўзал иш-ҳаракатлардир. Буларни келтириб чиқарувчи хулқ ва одатлар фазилатлардир. Инсонга фазилатларни Тангри ато қилади. Бахт-саодатга етишувга тўсқинлик қилувчи иш-ҳаракатлар хунук, тубан иш-ҳаракатлардир. Буларни келтириб чиқарувчи

ёмон хулқ ва одатлар гуноҳ ишлар, нопок, тубан иллатлардир.

Озиқлантирувчи қувват баданга хизмат қилади. Ҳиссий қувват, тассавур қуввати, (баъзи) ақлий қувватлар ҳам баданга хизмат қилади. Озиқлантирувчи, ақлий ва тасаввур қилувчи қувватлар баданга хизмат қилар экан, фикрлаш қувватига ҳам фойда етказади.

Фикрлаш қуввати амалий ва назарий бўлади. Амалий фикрлаш қуввати назарий фикрлаш қувватига хизмат қилади. Назарий фикрлаш қуввати инсонни бахт-саодатга етказади.

Мана шу уч қувват интилувчи қувватдан фойдаланади. Интилувчи қувват ёрдамисиз ҳиссий, тассавур ва фикрлаш қувватлари ҳаракат қилмайди. Булар ишлаши учун истак, интилиш қуввати ёрдам беради.

Фикрлаш қуввати бахт-саодатга етишни мақсад қилар экан, у интилиш қувватига фармон беради, фикрлаш қуввати тасаввур ёрдамида бахт-саодатга етишув учун қандай иш-ҳаракатлар қилиш зарурлигини билиб олади. Булар гўзал, олижаноб, эзгу ишлардир.

Аммо агар инсоннинг фикрлаш қуввати бахт-саодатнинг мазмун, моҳиятини билмасдан (ҳатто фикрлаш) ўткинчи бошқаларга ҳам, ўзига ҳам зарар етказувчи, арзимас роҳат-лаззатларни бахт-саодат деб ўйлаб (мол, мулкни кўпайтириш каби) номуносиб мақсадларга интилса, бу интилиш ва ҳаракатлар гўзал эмас, балки расво, тубан иш-ҳаракатлардир.

24. ТУШ КЎРИШНИНГ САБАБЛАРИ ҲАҚИДА СЎЗ

Тасаввур қуввати ҳиссий қувват билан фикрловчи қувват ўртасида бўлади ва иккала қувватга воситачи бўлиб хизмат қилади. Ҳиссий қувватдан озиқланган қувватлар (ҳис этилган, кўрилган, эшитилган нарсаларнинг онгдаги муҳрланган акслари) фаол қувватга айланиб, ҳаракатга келтирилса, тасаввур қуввати бу жараёнга аралашмай, ўзига ҳиссий қувват томонидан берилган, муҳрланган таассуротлар билан машғул бўлиб туради. У (тасаввур қуввати) бир вақтнинг ўзида интилувчи қувватга ёрдамлашиб, фикрловчи қувватга хизмат қилиб туради.

Ҳиссий қувват, интилувчи қувват ва фикрловчи қувватлар ўз олдидagi мақсадни бажариб бўлиб, жим турганларида тасаввур қуввати ёлғиз ўзи қолиб, сезгилардан ҳам, фикрлаш қувватидан ҳам узилиб қолганида (баъзан тўлиқ узилмай қолади – *М.М.*) одам туш кўради. У (тасаввур қуввати) фикрловчи қувватга ва интилувчи қувватга хизмат қилмагач, ўзида муҳрланиб, сақланиб қолган ҳиссий шакллар (манзаралар)ни кўра бошлайди. Тасаввур қуввати бу манзараларга таъсир қилиб, уларни ўзича ташкил этади ва бир-биридан айира бошлайди.

Тасаввур қуввати (туш кўраётган одамда) ҳиссий манзараларни сақлаш ва турлича бириктириш вақтида учинчи вазифани бажаради – (янги манзараларни) лойиҳалаштиради, янги нусхаларини топади. Дарҳақиқат, барча руҳий қувватлардан фақат тасаввур қуввати ўзида сақланаётган ҳиссий манзараларни янгича лойиҳалаштириш қобилиятига эгадир. Тасаввур қуввати гоҳида беш ҳис (*Муҳаммад Ғаззолий «Ҳавоси панжгона» дейди – М.М.*) берган маълумотларни, ҳиссиётларнинг тамсилларини (аналогларини) лойиҳалаштиради, гоҳида ақлий

тушунчаларни, гоҳида озиқлантирувчи қувватларни, гоҳида интилувчи қувватларни лойиҳалайди. Гоҳида тасаввур қуввати танада бўлган мизожни ҳам лойиҳалайди. Тананинг мизожида ҳўллик бўлса, тасаввур (тушда) сувни ва унда сузиш каби ҳиссий манзарани ташкил этиб, ҳўлликни лойиҳалайди. Танада қуруқлик бўлса, тасаввур (тушда) қуруқликка ўхшаш ҳиссий манзараларни лойиҳалайди. Агар инсон танасида қайсидир вақтда иссиқлик ёки совуқлик ошиб кетган бўлса, тасаввур қуввати (тушда) ана шу мизожни ташкил этади.

Тасаввур руҳий қувват бўлгани учун у (тушда) ташкил этган мизожлар танада фақат ўша тасаввур қилинган пайтдагина шундай бўлиб туради, бошқа пайтда (уйғоқликда) тана мизожи ўзгариб қолмайди. Фикрловчи қувват ҳам тасаввур қуввати пайдо қилган хусусиятни, масалан, ҳўлликни қабул қилмайди, балки уни ақлда тасаввур қилади... Бундан ташқари, тана мизожи интилувчи қувватга қандайдир мақсадни кўрсатса, интилувчи қувват инсон бадани аъзолари ўша ишни бажармай туриб, тасаввурда бажаришини таъминлайди. Тасаввур қуввати (тушда) жаҳл, ғазаб ёки истакни ҳам лойиҳалаб, ташкил этади... Инсон баъзида тушда (фалончи одам унга ёмонлик қилганидан) ғазабланади ва ўнгида ҳам ўша одам билан жанжаллашади, уни уради ёки ундан узоқлашади. Ёки одам тушида кимnidир яхши кўриб кетса, ўнгида ҳам уни яхши кўради.

Тушда тасаввур қуввати фикрловчи қувватнинг вазифасини ҳам бажара бошлайди, ақли бовар қилган, ўзи орзу қилган ажойиб, энг мукамал, кўзни (ва кўнгилни) қувонтирувчи гўзал манзараларни масалан, самовий манзараларни кўради. Ёки бунинг аксини (нималардан хавфсираса, хавотирланса, ўша) ёмон ва хунук нарсаларни кўриши мумкин...

Тасаввур қуввати (тушда) фикрловчи қувват билан икки турда боғланади. Фикрлаш қуввати фаол ақлни қабул қилади (фаол фикрлаш), бу гўё ёруғлик нури кўзга кўриш имкониятини берганига ўхшайди, фаол ақл тасаввур қувватларини оширади. Шунда фаол ақл тасаввур қувватига гоҳо назарий фикрлаш қувватини қўшиб беради, гоҳо ҳиссий қувватларни ҳам кучайтириб, улар орқали нарсанинг шу вақтгача аниқланмаган, ҳали сезилмаган жузъий хусусиятларини ҳам аниқлаш имкониятини беради. Бу жузъий хусусиятлар ё ҳозирги замонга, ё келгуси замонга алоқадор бўлиши мумкин (ўтмишга ҳам – *М.М.*), (тушда) бу мукаммаллик фикрлаш қувватисиз, фақат тасаввур қуввати билан топилади. Лекин инсон бу нарсалар ҳақида аввалроқ ўйлаб кўрган бўлиб чиқади. Шундай қилиб, фаол ақл тасаввур қувватига туш кўриш ва хаёлот воситасида умумнинг жузъий хусусиятларини равшан кўрсатувчи имкониятларни беради. Илоҳий зотлар ҳам тушда ва хаёлда шу йўл билан идрок этилади. Баъзи одамлар тушида кўрганларини бошқалар ўнгида ҳам кўрадилар. Фақат бундай иқтидор, қобилият камдан-кам одамларга насиб этади. (Шарқ мутафаккири Муҳаммад Ғаззолий (955–1112) «Кимёи саодат» асарида бу масалани анча чуқурлаштирган, қандай вақтда ва қандай ҳолатларда ва кимларга кўнгил уйидан фаришталар оламига йўл очилиши ҳақида теран фикрлар айтган – *М.М.*)

25. КАШФИЁТЛАР ВА ФАРИШТАЛАРНИ КЎРИШ ҲАҚИДА СЎЗ

Бу шундай воқеъ бўлади: агар бир одамнинг тасаввур қуввати жуда кучли (қавий) ва мукаммал бўлса, у ташқаридан келувчи шундай нарсаларни ҳиссий қуввати билан сезадик, у маълумотлар ўзлаштирилмай, ақл бовар қилмай қолади. Фикр-

ловчи қувватга ҳиссий қувват ёрдамга келади. Тасаввур қуввати яна ҳиссий қувват ва фикрловчи қувватдан маълумот олишдан ташқари яна шундай маълумотлар хазинасига эгаки, булар орқали у ақл бовар қилмайдиган ҳодисаларни ҳам қабул қилади ва уларга мувофиқ ҳаракат қилади. Бундай ҳолат уйғоқликда ҳам, туш кўрганда ҳам воқеъ бўлади. Тасаввур қуввати (самовий) фаол ақл берган маълумотлар ёрдамида ҳиссий қувват кўрган, ҳис этган нарсаларни ўзида муҳрлаб олиб, уларни маълумотлар хазинасида қайта лойиҳалайди.

Тасаввурдаги манзаралар умумий ҳиссиётда шакланганида, кўрувчи қувват уларни яқинлаштиролмагани учун у манзаралар самода муаллақ осилиб туради. Сўнг у манзаралар қайтиб, кўзнинг кўриш қувватида муҳрланади, сўнг умумий сезгиларда ва тасаввур қувватида акс этадилар. Инсонда мана шу қувватлар ўзаро алоқага киришиб, номоддий фаол ақл сувратлари ҳам унга кўрина бошлайди. Инсон жуда кучли тасаввур қуввати билан фаол ақл сувратларини лойиҳалаб, олий гўзаллик ва олий комилликнинг ажойибот-ғаройиботларини ҳис этганидан сўнг Аллоҳнинг энг буюк, энг кучли, энг ажойиб, ғаройиб оламлар эгаси эканлигини кўрадики, улар одатдаги воқеъликда одамларга кўринмайди. Эҳтимол, инсон тасаввур қуввати энг олий даражага етганида ўнгида ҳам номоддий фаол ақлдан ҳозирги ёки келажакдаги ҳаётнинг айрим парчаларини қабул қилиб олади, алоҳида лойиҳаланган фақат ақлда мавжуд нарсаларни ва бошқа ажойиботларни кўра олади. Инсон ақлда мавжуд фикрий ҳодисаларни билиш ёрдамида илоҳий борлиққа бўлажак ҳодисаларни башорат қилиш қувватига эга бўлади. Мана шу – инсон камолоти, тасаввур қуввати эришадиган энг олий мартабадир.

Бундай камолотнинг ҳам турли даражалари бор. Баъзиларнинг камолоти шундайки, улар ажойи-

ботларни ва (бўлажак) ҳодисаларни уйғоқлигида кўради: баъзилар тушида кўради. Баъзилар кўз юмиб (кўнглида) кўради. Баъзилар фақат тушида кўради. Бу одамлар ўз кўрганларини ё ташбеҳлар билан, ё тамсиллар билан ёки жумбоқ-топишмоқ шаклида баён қиладилар. Бундай етишган одамлар яна бундай фарқланадилар: баъзилар уйғоқлик вақтида ва воқеанинг жузъий томонларини (баъзи қисмларини) кўрадилар, бошқалари шу қисмларнинг ҳам бир қисмини кўрадилар. Баъзилар шу қисмларни, ақлда мавжуд нарсалардан бошқаларини уйғоқликда кўриб, тушида кўрмайдилар. Баъзилар уйғоқликда ҳеч бир маълумот олмай, фақат тушида оладилар. Бешинчи турдаги одамлар энг аввалгилар кўрганларнинг бир қисмини, баъзилар энг охиргилар кўрганларининг бир қисмини кўрадилар. Олтинчи турдаги одамлар фақат айрим нарсаларнинг баъзи қисмларини кўра оладилар, бундайлар кўпроқ учрайди.

Бундай илоҳий йўл билан олинган маълумотлар инсонларнинг фикрлаш қувватини ҳам оширади. Лекин инсон табиатининг ўзгариб туриши (акциденциялар, аразлар) уларнинг мизожини гоҳ уйғоқликда, гоҳ уйқуда ўзгартириб, улар фаол ақлдан (ғайбий) маълумотларнинг баъзиларини олиш қувватига эга бўладилар. Баъзи одамларда бундай ҳолат узоқ давом этиши бошқаларда қисқа муддат бўлиб, йўқолиб қолиши мумкин. Инсон мизожининг бузилиши, ўзгаришлари таъсирида унинг тасаввур қуввати ҳам бузилиб, умуман мавжуд бўлмаган ва ҳаётда учраган бирор воқеани акс эттирмайдиган нарсаларни тасаввур қилиши мумкин. (Форобий асарининг шу фасларида психоанализ, ботиний психология илмларини Австрия даҳо олими Зигмунд Фрейддан минг йил аввал кашф этганини кўрамыз – М.М.)

26. ОДАМЛАРНИНГ БИРЛАШУВГА ВА ЎЗАРО ЁРДАМГА ЭЎТИЁЖИ БОРЛИГИ ҲАҚИДА СЎЗ

Ҳар бир инсон табиатига кўра ўз эҳтиёжларини қондириш ва камол топиши учун жуда кўп нарсаларга (кийим-кечак, озиқ-овқат, уй-жой, китоблар, устозларга, дўстларга) эҳтиёжи бор. Инсон барча зарур нарсаларни бир ўзи ҳосил қила олмайди, буларни топиш учун у турли касбдаги одамларнинг хизматига муҳтожлик сезади. Бошқа инсонлар ҳам шундай ҳолатда бўладилар. Инсонлар ўз эҳтиёжларини қондириш ва камол топиш учун жамоага ва жамиятга бирлашувлари зарур бўлади. Бу жамоада ҳар бир шахс ўз табиатига, истеъдоди ва қобилиятига яраша касб-ҳунарларни ўрганиб, ҳар кун ўз санъатида (ҳунарида) камолотга етишга ҳаракат қилади. Шу сабабли (турли миллат ва турли динга мансуб) турли жойларда яшовчи одамлар турли жамиятларга бирлашадилар. Бу жамиятлар баъзилари тўлиқ, баъзилари тўлиқсиз бўладилар. Тўлиқ жамиятлар уч турли: буюк жамоа, ўртача жамоа ва кичик жамоа.

Буюк жамият – ер юзидаги барча жойлар ва яшовчи одамлар жамоаси. Ўртача жамият – бирор халқни ташкил этади. Кичик жамият – у ёки бу шаҳар аҳолиси бирлашмаси.

Тўлиқсиз жамиятлар – қишлоқ, маҳалла ва оила жамоалари. Оила – энг кичик жамият. Маҳалла ва қишлоқ шаҳарга қарашли бўлиб, қишлоқлар жамоаси шаҳар аҳолисига (маҳсулот етказиш учун) хизмат қиладилар. Маҳалла эса шаҳарнинг бир қисми, кўча – маҳалланинг бир қисми. Уй (ҳовли) кўчанинг бир қисми. Шаҳар – мамлакатнинг бир қисми. Халқлар турли мамлакатлардан иборат бутун дунё жамиятидир.

Энг яхши неъматлар ва энг мукаммал нарсалар шаҳардан топилади. Бундан кичик жамиятлар ва (мактаб, мадрасалар, турли устахоналар йўқлиги сабабли) камолотга етиш имконияти камроқ. Ноз-неъматлар табиати шундайки, улар эркин истак-ирода ва эркин танлов билан ҳосил қилинади. Ёмонликлар ҳам эркин истак ва эркин танлов билан содир қилинади. (Истак, ниятлар яхши бўлса) шаҳар аҳолиси маънавий камол топиб, бахт-саодатга етиша олади.

Ҳақиқий бахт-саодатга етишув йўлида бир-бирларига ёрдам бериб яхши, гўзал иш амаллар қилувчи одамлар яшайдиган шаҳар фозила шаҳар, яъни фозил одамлар шаҳаридир.

Барча шаҳарларда бахт-саодатга етишув йўлида гўзал, хайрли ишларга бир-бирига ёрдам берувчи халқлар фазила, яъни фазилатли халқлардир.

Инсон барча аъзолари солим, бутун, муккамал ишлаб турганида соғлом бўлганидай, барча аҳолиси гўзал яхши хулқли, яхши ишлар ва бир-бирига ёрдам берувчи шаҳар ҳам фозил одамлар шаҳридир. Бадан аъзолари табиатан вазифасига кўра бири-биридан фарқланади, ҳамма аъзолар қалбга, юракка бўйсунди. Юрак-раис аъзога яқинлиги жиҳатидан ҳам турли мавқе, даражаларга эгадир. Баъзи аъзолар юракка бошқа бир аъзо воситасида боғланади. Юракка воситасиз боғланган аъзолар воситали боғланган аъзолардан кўра мавқеи баландроқдир. Булар иккинчи даражали аъзолардир. Шундан сўнг учинчи ва тўртинчи даражали аъзолар бор. Яна шундай аъзолар борки, улар бошқа ҳеч бир аъзони бошқармайди. Шаҳар жамиятининг ҳам раис узви-аъзоси, унга яқин аъзолар (вазирлар, ҳокимлар), булардан қуйи турувчи аъзолар бор. Шу жиҳатдан шаҳар жамияти бошқарувчилари ўзаро фарқланади.

Шаҳар – жамиятлар раисининг вазифаларига қўра яқинлари бор. Булар раиснинг мақсадига хизмат қиладилар. Қўйидаги мансабдорлар раиснинг мақсадига хизмат қилувчи мансабдорларга хизмат қиладилар. Раис аъзога яқин хизматчилар биринчи даражали хизматчилардир. Буларга хизмат қилувчилар эса иккинчи даражали хизматчилардир. Шу тартибда учинчи, тўртинчи ва ундан ҳам қўйи даражали хизматчилар бор. Охирги даражада бўлган хизматчилар оддий фуқаролардир.

Аммо бадан аъзоларининг даража ва тартиблари табиий бўлиб, ҳар бир аъзо ўз вазифасини бажаришда инсонлар жамиятига нисбатан яхшироқ тартибда хизмат қиладилар. Шаҳар давлат жамиятида раис-аъзо ҳам, унга яқин ва ундан узоқ аъзолар бутун шаҳар фаровонлиги учун хизмат қилишда ўзича табиий ва тартибли бўлавермайди. Шаҳар жамияти аъзолари даражаси ва мавқеларидан ташқари табиати ва қобилиятлари, эркин истак иродалари турлича, санъат-ҳунарлари ҳам турлича бўлади. Баъзи инсонлар бадани аъзолари эса эркин ўз ирода истагича ҳаракат қилолмайди, қўйи аъзолар юқори аъзоларга беғараз хизмат қилади.

Жамият қўйи табақаларининг ишлари кичиклигининг сабаби ё уларнинг паст мавқеи билан боғлиқ ёки баъзи аъзоларнинг иши бошқа аъзоларнинг ишига нисбатан кам фойдалироқ ёки енгилроқ эканлигидандир. Бу фикрлар шаҳар (давлат) жамиятига ҳам, ҳар қандай жамоа бирлашмаларига ҳам тааллуқлидир. Шаҳар (давлат) жамиятининг барча таркибий қисмлари бир инсон вужудининг турли аъзолари фаолияти каби ўзаро мувофиқлашган бўлиши зарур. Жамиятнинг барча аъзолари ҳар бири ўз мавқеидаги ишлари, ҳаракатлари билан шаҳарнинг биринчи бошлиғининг (давлат, мамлакат фаровонлигини ошириш йўлида) мақсадини амалга оширишда ўз ҳиссаларини қўшади.

27. ШАҲАР – ДАВЛАТ ЖАМИЯТИНИНГ РАИС АЪЗОСИ ҲАҚИДА СЎЗ

Инсон баданининг раис аъзоси (юрак) ўз табиатига кўра бошқа аъзоларни бошқаради. Шу сабаб у энг аъло ва юксак аъзодир. Бошқа аъзолар унга бўйсунди ва ўзларидан қуйидагига нисбатан тўлароқ ва мукамалроқ. Юрак ўзидан қуйидаги аъзоларни бошқаради, улар ҳам ўзидан қуйидаги аъзоларни бошқарадилар. Шаҳар – давлат жамияти бошлиғи (раиси) энг баркамол бошлиқдир. У ўз яқинидаги аъзолар (мансабдорлар)ни бошқаради. Булар ўз навбатида, ўз қўл остидаги мансабдорларни бошқарадилар. Раисга бўйсунувчи, унга яқин аъзолар (мансабдорлар) ҳам камол топган (ўз вазифасини яхши бўлувчи ва аъло бажарувчи бошлиқлар) бўлиши керак, ўзидан қуйидаги бошлиқларни яхши йўлга сола олувчи, оқил бўлиши зарур.

Инсон бадани раис аъзоси – юрак бошқа аъзоларнинг мавжудодлиги, тириклигини, тартибли, бир меъёردа ишлашини таъминлайди, баданда бирор аъзо касалланса, юрак – раис аъзо унинг ҳолатини, фаолиятини тузатишга ёрдам беради. Шаҳар – давлат жамиятининг раис аъзоси ҳам қўл остидаги (тўрта ёки қуйидаги) бирор аъзонинг фаолияти бузилса, издан чиқса, шаҳар-давлат бошлиғи (раиси) унинг фаолиятини тузатади (тузалмаса алмаштиради – М.М.)

Энг қуйидаги аъзоларнинг иши (вазифаси)га нисбатан улардан юқори ўрта бўғиндаги аъзоларнинг иши, фаолияти муҳимроқ, юксакроқ, буларга нисбатан юқори (юракка яқин) аъзоларнинг иши, фаолияти янада муҳимроқ, юксакроқдир. Шаҳар – давлат раиси, бошлиғининг вазифаси, фаолияти энг муҳим ва энг юксакдир.

Шаҳар – давлат жамиятини бошқарувчиларнинг иззат-ҳурмати масаласида ҳам шундай. Оддий

фуқороларга нисбатан қуйи даражали мансабдорлар иззатлироқ, буларга нисбатан ўрта бўғинга мансуб бошлиқлар иззатлироқ, шаҳар – давлат бошлиғи буларнинг барчасидан иззат-ҳурматга лойиқдир. Энг кичик бўғин, энг паст даражали аъзоларнинг ҳам ўзига яраша иззат-ҳурмати бор.

Инсон баданида энг кам аҳамиятли дейилувчи аъзолар, масалан, сийдик қопи ёки энг қуйи ичак-кўтаннинг ҳам иши, фаолияти соғлиқ учун фойдалидир. Яна кам аҳамиятли деганда осон бажарилувчи ишлар (хоналарни супуриш, пол ювиш каби – *М.М.*) ҳам назарда тутилади. Шаҳар – давлат жамиятида ҳам ҳар бир жамоа (гуруҳ, бирлашма)нинг ўз бошлиғи борки, бу бошлиқлар шаҳар – давлат жамиятининг турли қисмларини умум давлат манфаати асосида ўзаро мувофиқлик, уйғунлик, тартиб бўлишини таъминлайдилар.

Дунё, олам тартиботида ҳам шундай ҳолатлар мавжуд. Биринчи сабаб (Мусаббиб)нинг барча мавжудотларга раҳбарлиги ҳам шаҳар – давлат бошлиғининг ўз қўл остидаги раҳбар аъзоларига муносабатига ўхшайди. Биринчи сабабга энг яқини – мадунятсиз мавжудотлар (руҳлар, фаришталар ва б.), улардан қуйироқда самовий жисмлар (сайёралар, юлдузлар), улардан қуйироқда моддий, жисмли мавжудотлар туради. Шуларнинг барчаси биринчи сабабга яқин бўлишга интиладилар, имкони борича унга тақлидан иш-ҳаракат қилади (турли фойдали нарсалар ясайдилар, ғалла экадилар, мевали дарахтлар экиб ўстирадилар – *М.М.*). Шу ишларда барча мавжудотлар ўз даражаси, вазифасига яраша ҳаракат қиладилар. Қуйи даражали мавжудотлар ўзидан юқорироқ даражали мавжудотларга яқин бўлишга интиладилар. Энг юқори даражали мавжудот (инсонлар) ўзлари билан биринчи сабаб ўртасида воситачилар бўлишини истамайдилар (бу ерда Форобий инсон билан Тангри ўртасида воситачиликни

даъво қилувчи баъзи шайхлар, авлиёларга ишониб бўлмайди демоқчидир? Ёки аксинча, комил инсон бўлиб етишган, баркамол инсонлар, азиз-авлиёлар биринчи сабаб – қуйироқда Форобий бу масалага аниқлик киритади – М.М.). Биринчи сабаб (Тангри) марҳамати билан гўзал хулқ, фазилатлар, қобилиятлар ато қилинган йўлбошчилар ўз фаолиятида биринчи сабабнинг буюргани, олий мақсадни кўзлайдилар ва бу ишларда ул зотдан қувват (ва қудрат) оладилар. Фозил одамлар шахрининг раҳбари ҳам ана шундай, Худо таоло сийлаб, назар қилган баркамол инсонлардир. Шаҳар – давлатнинг бошқа азолари ҳам раис, раҳбар олдига қўйган мақсадига етиш учун ҳаракат қиладилар.

Дуч келган, ҳар қандай одам шаҳар – давлатга раҳбарлик қилолмайди. Раҳбар бўлишнинг аввалги икки шарт:

1. Инсон табиатида раҳбарлик қилиш қобилияти (маънавий ва ақлий етуклик) бўлиши зарур.

2. Бундай одам юқори мавқеи, инсоний фазилатлари, қобилиятлари билан халқ орасида ҳурмат қозонган бўлиши зарур. Раҳбарлик соҳасида тажриба орттириш ҳам муҳим.

Кўпчилик санъатлар-ҳунарларни билган одам раҳбарликка қизиқмайди, чунки санъат, ҳунар эгалари аҳолига хизмат қилувчилар бўлади. Ҳунар эгаларига ҳам кимдир раҳбарлик қилиши керак, бу раҳбар ўша касб-ҳунарда моҳир, уста бўлади. Баъзи ҳунармандлар фақат бошқаларга хизмат қиладилар. Фозил одамлар шахрига раҳбарлик қилишни ҳар қандай ҳунар эгаси эплай олмайди.

Раҳбарлик санъати шундайки, раҳбарга бошқа санъат-ҳунар эгалари ҳам бўйсунадилар. Бошқа санъат-ҳунарларнинг мақсадлари шаҳар – давлат раҳбарининг мақсади учун хизмат қилишдан иборатдир. Раҳбар эса ақлий қуввати ва тасаввур

қувати жиҳатидан ҳар томонлама камол топган, энг етук одам бўлиши зарур. Унинг таъсирчан ақли барча соҳаларнинг мазмун-моҳиятини тўлатўкис билиши керак.

Баркамол инсон салоҳиятидаги ақлий фикрлаш қуввати билан амалий ақлга, шундан сўнг амалий ақлни фаол ақлга яқинлаштиради. Фаол ақл соҳиби эса заковатли, мукофотга яқин баркамол инсонлар ақли бўлиб, у моддийликка боғланмаган, руҳий, маънавий олами юксак, мукаммал ақл эгасидир.

Бундай одам инсоний камолот чўққисига етгани сабабли энг аъло бахт-саодатга етишган одамдир. Унинг руҳи фаол Ақл билан боғлангани сабабли у барча инсонларни ҳақиқий бахт-саодатга етаклайди. Бундай одам ақлий, маънавий ва жисмоний жиҳатдан ҳам энг соғлом инсондир.

28. ФОЗИЛЛАР ШАҲРИ ҲОКИМИНИНГ ФАЗИЛАТЛАРИ ҲАҚИДА СЎЗ

Бундай шаҳарга ҳоким бўладиган одам (Аллоҳдан бошқа) ҳеч кимга бўйсунмаслиги керак. Фозиллар шаҳрининг биринчи бошлиғи шу шаҳар аҳолисига имомлик қилувчи оқил киши бўлиб, у табиатан ўн иккита хислат-фазилатни ўзида бирлаштирган бўлиши зарур. Фозиллар шаҳри ҳокими аввало тўрт мучаси соғ-саломат бўлиб, ўзига юкланган вазифаларни бажаришида бирор аъзосидаги нуқсон ҳалал бермаслиги лозим. Аксинча, у соғ-саломатлиги туфайли бу вазифаларни осон бажариши лозим. (Иккинчидан), бундай шаҳар ҳокими табиатан нозик фаросатли бўлиб, суҳбатдошининг сўзларини, фикрларини тез тушуниб, тез илғаб олиши, шу соҳада умумий аҳвол қандайлигини равшан тасаввур қила олиши зарур. (Учинчидан), қувваи ҳофиза, у англаган, кўрган, эшитган, идрок этган нарсаларни хотирасида тўла-тўкис

сақлаб қолиши, барча тафсилотларини унутмаслиги зарур. (Тўртинчидан), у зеҳни ўткир, зукко бўлиб, ҳар қандай нарсанинг билинар-билинемас аломатларини ва у аломатлар нимани англатишини тез билиб, сезиб олиши зарур. (Бешинчи), у фикрини равшан тушунтира олиш мақсадида фасоҳатли ифодалай олиши зарур. (Олтинчи), у (устозлардан) таълим олиши, билим, маърифатга ҳавасли бўлиши, ўқиш, ўрганиш жараёнида сира чарчамайдиган, бунинг машаққатидан қочмайдиган бўлиши зарур. (Еттинчи), таом ейишда, ичимликда, аёлларга яқинлик қилишда очофат эмас, аксинча, ўзини тия оладиган бўлиши, (қимор ёки бошқа) ўйинлардан завқ, ҳузур олишдан узоқ бўлиши зарур. (Саккизинчи), у ҳақ ва ҳақиқатни, одил ва ҳақгўй одамларни севадиган, ёлғонни ва ёлғончиларни ёмон кўрадиган бўлиши зарур. (Тўққизинчи), у ўз қадрини билувчи ва номус-ориятли одам бўлиши, пасткашликлардан юқори турувчи, туғма олиҳиммат бўлиши, улуғ, олий ишларга интилиши зарур. (Ўнинчи), бу дунё молларига, динор ва дирҳамларга қизиқмайдиган (мол-дунё кетидан қувмайдиган) бўлиши зарур. (Ўн биринчи), табиатан адолатпарвар бўлиб, одил одамларни севадиган, истибдод ва жабр-зулмни, мустабид ва зolimларни ёмон кўрувчи, ўз одамларига ҳам, бегоналарга ҳам ҳақиқат қилувчи, барчани адолатга чақирувчи, ноҳақ жабрланганларга мадад берувчи, барчага яхшиликни ва ўзи суйган гўзалликларни раво кўрувчи бўлиши зарур. Ўзи ҳақ иш олдида ўжарлик қилмай, одил иш тутгани ҳолда, ҳар қандай ҳақсизлик ва разолатларга муросасиз бўлиши зарур. (Ўн иккинчи), ўзи зарур деб ҳисоблаган чора-тадбирларни амалга оширишда қатъиятли, саботли, журъатли, жасур бўлиши, қўрқоқлик ва ҳадиксирашларга йўл қўймаслиги зарур.

Мана шу барча хислатларнинг бир одамда жамланиши амри маҳол, зеро бундай туғма фазилатлар соҳиби бўлган одамлар жуда кам учрайди ва улар нодир инсонлардир. Мабодо фозиллар шахрида шундай баркамол инсон топилиб қолса, унда юқоридаги фазилатлардан олтитаси ёки бештаси камол топганида ҳам, у ақл ва заковатда беназирлиги туфайли фозиллар шахрига раҳбарлик қила олади. Баъзи маҳалларда фозиллар шахрида бундай одам йўқ бўлиб қолганида ҳам (вафот этганида ёхуд бошқа жойга кетган вақтида – М.М.) ана шу имом (ҳоким) ёхуд унинг издошлари (агар мазкур имомдан сўнг бирин-кетин шахарга бошлиқ бўлсалар) чиқарган қонун ва тартибларга амал қилинади.

Аввалги имом ўрнига келган кейинги раҳбарда ҳам юқорида айтилган хислатлар – фазилатлар ёшликдан шаклланган бўлиши зарур. Ана шунда бу кейинги имомда яна олтита фазилат ҳосил қилиниши зарур:

Биринчи – донишмандлик.

Иккинчи – аввалги имомлар ўрнатган қонунлар ва тартибларни хотирида яхши сақлаб қолиш ва уларга амал қилиши учун қувваи ҳофизага эга бўлиш.

Учинчи – агар аввалги имомлар давридан бирор (ёки бир қанча) соҳага тааллуқли қонун қолмаган бўлса, бундай қонунни ўйлаб топиш учун ижод, ихтиро қилиш қувватига эга бўлиш.

Тўртинчи – ҳозирги ҳақиқий аҳволни тез пайқаб олиш ва келгусида юз берадиган, аввалги имомлар кўзда тутмаган воқеаларни олдиндан кўра билиш учун башоратгўйлик хислатига эга бўлиш. Бу хислат унга халқ фаровонлигини яхшилаш йўлида керак бўлади.

Бешинчи – аввалги имомлар ўрнатган қонунларга, шунингдек, аввалгилардан ибрат олиб, ўзи тўқиб

чиқарган қонунларга халқ амал қилиши учун қизгин сўзлаш – нотиқлик хислатига эга бўлиши.

Олтинчи – зарур ҳолларда ҳарб ишларига моҳирона раҳбарлик қилиш учун етарли жисмоний қувватга эга бўлиш; ҳам жанг қилиши, ҳам саркарда сифатида жанг-у жадалга раҳбарлик қилиш учун ҳарбий санъатни яхши билиш.

Мабодо шу хислатларнинг барчасини ўзида жамлаган бир одам топилмаса, лекин икки киши биргалашиб, шу хислатларга эга бўлишса (яъни, бири – донишманд, иккинчиси – қолган хислатлар соҳиби бўлса), шу икковини фозиллар шаҳрига раҳбарликка қўйиш зарур. Мабодо бир гуруҳ одамлар биргаликда ана шу хислатларга эга бўлишса (яъни, бирида бу, иккинчисида у, учинчисида яна бошқа хислатлар бўлса), ана шу фозиллар гуруҳини юрт раҳбарлигига қўйиш зарур. Шу гуруҳ аъзолари биргалашиб, ўзаро келишиб ҳаракат қилса, ҳар бири фозил ҳоким бўлиши мумкин. Мабодо бирор замонда фозиллар шаҳрида ҳокимлик қилаётган бир ёки бир неча кишида бошқа зарур хислатлар бўлсаю, аммо донишмандлик бўлмаса, фозиллар шаҳри яхши ҳокимсиз қолади, бундай шаҳар ҳалокатга юз тутади.

29. ФОЗИЛЛАР ШАҲРИНИНГ ЗИДДИ БЎЛГАН ШАҲАРЛАР ҲАҚИДА СЎЗ

Фозиллар шаҳрининг зидди бўлган шаҳарлар:

1. Жоҳиллар шаҳри.
2. Беномуслар шаҳри.
3. Айирбош қилувчилар шаҳри.
4. Адашган, залолатдаги одамлар шаҳридир.

Бу шаҳар – давлатларнинг аҳолиси – айрим одамлар ҳам фозилларнинг зидди бўлган одамлардир.

Жоҳиллар шаҳрининг аҳолиси бахт-саодатга интилмайдиган, асл бахт-саодат нималигини билмай-

ди ҳам. Чунки жаҳолатдаги одамлар ҳеч қачон бахт топмаган ва бахт-саодатга эришолмайди ҳам. Фаровонликка келсак, жаҳолатдаги одамлар (ҳақиқий ободликни билмасдан) баъзилар назарида бахту давлат бўлиб кўринадиган ўткинчи, юзаки нарсаларни, мол-дунёни, жисмоний лаззатларни, хирсу шаҳватни, обрў, амал, шон-шухратни ҳақиқий бахт, фаровонлик деб ўйлайдилар. Шу неъматлардан ҳар бири жаҳолатдаги одамлар назарида ҳаётдан мақсад, бахт-саодат бўлиб кўринади.

Зотан, (моддий ва руҳий) неъматларнинг ҳаммаси биргаликда уйғунлашган чоғдагина ҳақиқий бахт-саодатга эришиш мумкин. Бу неъматларнинг тескарисси – тан касалликлари, камбағалчилик, завқ, лаззатлар ва ҳурмат, обрўнинг йўқлиги – бахтсизлик бўлиб кўринади.

Жаҳолатдаги шаҳар – давлатнинг бир қанча турлари бор. Шулардан бири **зарурий эҳтиёжлар шаҳридир**. Бундай шаҳар аҳолиси фақат бадан учун зарур бўлган нарсалар: озиқ-овқат, ичимлик, кийим-кечак, турар жой, жинсий алоқа ҳамда шу кабиларга эришиш учун бир-бирларига ёрдам бериш билангина чекланган одамлардир.

Айирбош қилувчилар шаҳрининг аҳолиси – тўқчилик ва мол-дунёга эришувда бир-бирларига ёрдам беришни ҳаётнинг асосий мақсади деб биладилар.

Разолат (тубанлик) ва бадбахтлик шаҳри – бундай шаҳар аҳолиси фақат ейиш, ичишда, жинсий алоқада ҳузур-ҳаловат топишга, ҳиссий лаззатлар, айш-ишрат, кайф-сафонинг барча турларига интиладилар.

Обрўпарастлар шаҳри. Бундай шаҳар аҳолиси бир-бирларини мақташни, кўкка кўтаришни яхши кўрадилар. Уларни ўзга халқлар сўзда ҳам, ишда ҳам улуғлашларини истайдилар. Бир-бирларининг олдида ёки бегоналар кўзига улугвор, шон-шавкатли бўлиб кўринишни хоҳлайдилар. (Бутун дунёни босиб

олишга интиланган Румо (Рим) империяси пойтахти шундай шаҳар намунасидир – М.М.).

Амалпарастлар, ҳокимиятпарастлар шаҳри. Бундай шаҳар аҳолиси барча халқлар уларга бўйсунганини, ўзлари ҳеч кимга бўйсунмаслигини хоҳлайдилар. Уларнинг фикр-у зикри ғалабалар, футуҳотлар нашидасини суришга қаратилгандир.

Шаҳватпарастлар шаҳри. Бундай шаҳар аҳолисининг ҳар бири эҳтирослари тизгинини жиламай, исталганча шаҳват нафсларини, тубан майлларини қондиришга интилади.

Жаҳолатдаги шаҳарларнинг ҳокимлари ҳам худди шу шаҳарлар аҳолиси кабидур. Улар ўзи ҳукмронлик қилган шаҳарларда юқорида санаб ўтилган шахсий истакларини тинимсиз қондиришга интиладилар.

Жаҳолатдаги шаҳарлар аҳолисининг машғулоти ҳам юқорида айтилган мақсадларига хизмат қилади.

Беномуслар шаҳрининг одамлари фозиллар шаҳри одамларидай бахт-саодатни, ҳақ-таолони, у яратган ҳилқатларни, ақлни ва бошқа нарсаларни биладилар ва уларга ишонадилар, аммо уларга амал қилмай, юқорида айтганимиз жаҳолатдаги шаҳарларнинг аҳолисига ўхшаб яшайдилар.

Беқарор шаҳар. Бундай шаҳар аҳолисининг назарий қарашлари ва амалий ишлари аввалроқ фозиллар шаҳри аҳолисининг қарашлари ва ишларига ўхшаш бўлган, аммо кейинчалик бу юртга бегона ғоялар аста кириб олиб, унинг аҳолиси қарашларини бутунлай ўзгартириб юборган.

Адашган шаҳар аҳолисининг фикрича, бахт-саодатга фақат ўлгандан кейин етишиш мумкин. Аммо бу шаҳар халқининг Аллоҳ таоло азза ва жалла ҳақида, унинг яратган ҳилқатлари ва фаол ақлга доир фикр-мулоҳазалари, тасаввурлари шу қадар чалкашиб кетганки, бундай тасаввурлар

ҳалол яшаш учун асос бўлолмайди, бу (чалкаш) тасаввурлар Аллоҳ яратган ҳилқатларнинг сувратларининг ҳам аслини акс эттирмайди.

Бундай шаҳарнинг биринчи бошлиғи ўзини илоҳий нур соҳиби қилиб кўрсатади, аммо аслида бундай эмас; у ўзининг илоҳийлигини исботлаш учун алдов, риё, кибру ҳаво билан иш тутати.

Бундай шаҳарларнинг ҳокимлари фозиллар шаҳри ҳокимларининг тескарисидир. Шаҳарни бошқариш усуллари ҳам мутлақо қарама-қаршидир. Бу фикр шу шаҳарлар аҳолисига ҳам тааллуқлидир.

Фозила шаҳарларнинг бир-бирига издош бўлган имом-бошлиқлари ягона абадий бошлиқнинг ягона руҳини мужассам этадилар. Мабодо бир замонда кўпчилик шундай шаҳарларнинг ҳокимлари яшасалар, улар ҳам биргаликда ягона абадий ҳукмдорли, уларнинг руҳлари эса ягона абадий ҳукмдор руҳини мужассам этадилар. Фозиллар шаҳри одамларидан баъзилари ҳамма учун муштарак – умумий бўлган билимларни ўрганиб иш юритадилар, баъзилари эса фақат муайян мавқедаги одамлар билиши зарур бўлган билимларни ўрганиш ва иш юритиш билан шуғулланадилар. Бу одамларнинг ҳар бири, шундай умумий ва хусусий билимлар ва фаолиятлар орқали саодатга эришадилар. Ҳар бир шахс бахт-саодатга элтувчи фаолият билан қанча узоқроқ ва аввалгидан янада яхшироқ шуғулланаверса, унинг кўнгли, руҳий ҳолати ҳам шунга мувофиқ комилроқ, фозилроқ бўлиб боради. Гўё моҳир хаттот ҳуснихат билан узлуксиз шуғулланаверганида дастхати тобора гўзаллашиб, бундан тобора ўзининг ҳам завқи ошиб бораверганидек, камолотга, бахт-саодат топишга интилувчи зот ҳам қалби тобора шаклланиб, яхшиликлар қилганига ўзининг ҳам кўнгли ўсиб, завқи ошиб бораверади. Бундай зотнинг кўнгли – руҳи шу қадар юксалиб, гўзаллашиб, баркамоллашиб

борадики, энди унинг руҳи моддий таянчларга ёки воситаларга боғлиқ бўлмай, тобора улардан озод бўлиб боради ва охири моддий ҳолатининг вайронлиги ёки йўқолиши баркамол руҳ учун аҳамиятсиз бўлиб қолади.

Руҳ моддийликдан, ҳаюлотдан ажралиб, бошқа бир вужуд шаклига ҳам кирмагач, у энди вужудда юз берувчи турли ҳолатлардан ҳам холи бўлади. Энди бу руҳга нисбатан ҳаракат ёки сукунатда деган фикрларни айтиб бўлмайди. Энди бундай руҳга нисбатан вужудсиз (яъни, соф) руҳларга айтиладиган сифатларнигина қўллаш мумкин. Инсон ақлида моддий вужудларга нисбатан айтиладиган барча нарсаларни (ва ҳодисаларни – М.М.) вужуддан қутулган руҳга нисбатан энди қўллаш мумкин эмас. Руҳнинг бундай ҳолатини англаш ва тасаввур қилиш мушкул ва ғайричадир. (Озод бўлган руҳларнинг бир-биридан фарқи нимада?) Фарқ шундаки, мазкур руҳлар жисмда эканлигида, инсон вужудларининг мизожлари турличалиги туфайли руҳлар ҳам турлича бўлади. Вужудларнинг ҳолати ўзгариши билан руҳлар ҳам ўзгариши табиийдир. Жисмларнинг ўзгарувчанлиги чексиз бўлгани каби руҳларнинг ўзгарувчанлиги ҳам чексиздир.

30. РУҲЛАРНИНГ БИР-БИРИ БИЛАН ҚЎШИЛИШИ ҲАҚИДА СЎЗ

Одамларнинг бир авлоди ўлиб кетгач, уларнинг жисмлари йўқ бўлиб кетадию, аммо уларнинг руҳлари вужуд (қафаси)дан қутулиб, саодатга эришадилар. Сўнг бошқа вужудлар уларнинг ўрнини эгаллаб, улар қилган ишларни қиладилар. Бу авлод одамлари ҳам дунёдан ўтгач, худди шундай йўл билан руҳлари аввалгиларнинг изидан бориб, қиёфалари (феъл ва фазилатлари) қуввати ва сифати

ўхшаш, яқин руҳлар билан қўшилишлари мумкин. Аммо бир қанча ўхшаш руҳлар бир-бири билан қўшилганларида ҳар қанча кабир (улкан) бўлсалар ҳам (жисмсизлиги туфайли) маконда бир-бирини сиқиб чиқармайдилар. Чунки улар ҳеч қачон маконни эгалламайдилар ва руҳларнинг қўшилувлари таналарининг қўшилувидай юз бермайди.

Ўзаро яқин (кўнгил яқин) руҳларнинг қанчалик кўпчилиги бир-бири билан қўшилса, улар шунча кўп ҳузур-ҳаловатга эришадилар. (Кўнгил яқин руҳлар бу дунёда, тириклигида бир-бирига яқинлашганларида ҳам роҳат-фароғатга эришадилар – М.М.). Ҳар бир янги келган руҳ ўзига ўхшаш аввалги руҳ билан қўшилганида ҳузур-ҳаловат янада ортади. Шунингдек, кейин келган (ўхшаш) руҳлар қўшилганида аввалги руҳларнинг ҳузур-ҳаловати ҳам янада ортади. Чунки ўз моҳияти (маъноси)ни топган аввалги руҳ кейин келган ўхшаш руҳларнинг моҳиятларини қайта-қайта топишдан роҳат-фароғати яна ва яна ортаверади. Руҳлар сифатларининг бундай ўзаро қўшилиши оқибатида уларнинг (ақлий) қувватлари миқдор жиҳатдан ҳам тобора ортади. Бундай ҳолатни яна юқорида айтганимиз хаттотнинг узоқ машқ давомида нақшдаги маҳорати ортгани сари бу машғулотдан оладиган завқ-шавқи ҳам ортиб боришига ўхшатиш мумкин. Хаттот изчил равишда маҳорати ортганида ўзи ҳам баркамоллашиб борганидай, руҳлар ҳам изчил равишда бир-бирига қўшилганларида (маънавий) кучлари ортиб, баркамоллашиб боради. Руҳларнинг бир-бирига чексиз қўшилавериш имкони бўлгани учун ҳар бир руҳнинг бошқалари билан чексиз қўшилаверишидан оладиган ҳузур-ҳаловати ҳам чексиз ортиб бораверади.

Биздан аввал (бу дунёдан) кетган авлодлар-аждодларимизнинг руҳларининг аҳволати ҳам худди шундайдир.

31. КАСБ-ҲУНАР ВА БАХТ-САОДАТ ДАРАЖАЛАРИ ҲАҚИДА СЎЗ

Бахтнинг турли даражаларининг бир-биридан афзаллиги уч хил аломатга қараб аниқланади. Биз қуйида кўриб чиқаётган ҳунар ва санъатларнинг бир-биридан афзаллиги ҳам худди шу аломатларга қараб аниқланади.

Ҳунар ва санъатлар қайси тур ва соҳаларга тааллуқли эканлигига кўра бир-биридан афзал кўринади. Масалан, бўз тўқиш, шойи тўқиш, ат-торлик, рақс санъати, фикҳ илми, табиблик ёки сўз санъати бир-биридан қанчалик афзал бўлса, бахтга эришув даражалари ҳам шунга ўхшашдир.

Бундан ташқари, бир турдаги санъат, ҳунар соҳиблари ҳам малака (миқдори) жиҳатидан фарқланиши мумкин. Масалан, бир хаттот ўз ҳунарининг кўпгина сирларини билиши, кенг билим эгаси бўлиши мумкин.

Бошқа бири ўз ҳунари сирларини камроқ билиши мумкин. Мазкур ҳунар (хаттотлик)ни яхши эгаллаш учун хаттот тилни, сўз санъатини, ҳуснихатни ва ҳисоб-китоб, риёзиётни пухта билиши зарур. Шу ҳунар эгаларидан бири масалан, ҳуснихатни ва риёзиётни яхши билади, бошқаси тилни, сўз санъатини ва ҳуснихатнинг баъзи жиҳатларини яхши билади, учинчиси – мана шу илмларнинг ҳаммасида моҳир.

Хаттотларнинг сифат жиҳатидан бир-биридан афзаллиги шундаки, масалан, ҳуснихат санъатини эгаллаган икки хаттотдан бири (ўзи танлаган) шу соҳада кучлироқ, бири – кучсизроқ бўлиши мумкин. Бу сифатдаги афзалликдир.

Бахтлилик даражасига эришувда ҳам инсонлар юқоридагига ўхшаш бир-биридан афзалроқ бўлиши мумкин.

Бошқа шаҳарларнинг аҳолисига келсак, бу одамларнинг феъли ёмон бўлгани учун ҳунарлари

ҳам уларнинг кўнгли ёмонлигини тузатолмайди. Ёмон хаттот табиатан бадбахтлиги туфайли ёзуви ҳам тобора хунуклашиб бораверади, унинг ҳунари, санъати тобора орқага кетаверади Фазилатсиз шаҳарларнинг одамлари ёмон феъллари, табиатлари туфайли кўнгиллари – руҳлари ҳам ёмонлашиб бораверади. Мабодо улар ана шу ёмон ишларида изчил саъй-ҳаракат, тобора куч-ғайрат кўрсатса, уларнинг руҳлари янада кўпроқ ёмонлашади ва охири майиб-мажруҳ бўлиб қолади. Шу туфайли улар ўзларига ёқадиган ёмон илатлардан ҳузур-ҳаловат оладилар. Вужуди, жисми касал бўлган одам (масалан, безгак тутаётган киши) мижози бузилганидан, ўзига ёқмайдиган таомларни ейишдан ҳузур қилади ва табиатан меъдасига ёқадиган таомлар унга ёқимсиз кўринади; руҳан касал одамлар ҳам ёмон истаклари ва одатлари туфайли бузилган тасаввурларига қараб ёмон, (ахлоқсиз) феъл-ҳаракатлардан ҳузурланадилар ва гўзал қилиқларни, ишларни ёқтирмайдилар ёки умуман гўзаллигини тасаввур қилолмайдилар. Вужуди касал одамлар ўз касаллигини билмасдан ўзларини соппа-соғ деб ўйлаб, табибнинг маслаҳатларини олмагани каби руҳан касал одамлар ҳам ўзларини соппа-соғ (ва фазилатли) деб ўйлаб, раҳбари, муаллими ёки устозининг насиҳатларига қулоқ солмайдилар.

32. ЖАҲОЛАТДАГИ ШАҲАРЛАРНИНГ АҲОЛИСИ ҲАҚИДА СЎЗ

Адашган жаҳолатда қолган шаҳарларнинг аҳолисига келсак, уларнинг руҳлари камол топмаган бўлади, чунки улар (руҳни тарбиялаш ўрнига) фақат моддий мулк, ноз-неъматларга қизиқади-лар ва дастлабки тушунчалар ёрдамида ҳақиқий бахт-саодат ҳақидаги ҳақиқатларни ўзлаштириб олмаганлар. Улар ишонган моддий мулк, буюмлар

абадий эмас, бузилувчи, йўқолувчи бўлгани, баъзилари аввалроқ, баъзилари кейинроқ йўқолувчи бўлгани сабабли, уларнинг модаси йўқолмайди-ю, бошқа (кераксиз) чиқиндиларга айланиши мумкин. Бу чиқиндилар ҳам айниб, чириб кетганида энг охири яна илк унсурлар ҳолига келади.

Шундан сўнг ўша илк унсурлар турлича бирлашиб, аралашиб, (Ер юзида яна жонли ва жонсиз мавжудотлар пайдо бўлиб) янги ҳаёт бошланади. Бу илк унсурлардан қандай мавжудот пайдо бўлиши улар аралашадиган муҳитнинг ҳолатига боғлиқ. Жаҳолатдаги шаҳарлар аҳолиси (чин инсон сифатида) камол топмагани сабабли уларнинг руҳлари танаси йўқолганидан сўнг чаҳорполар (баҳойим), йиртқич ҳайвонлар ва газандалар шаклида тириладилар.

Фазилатли шаҳарлар аҳолиси эса, уларнинг руҳлари аввалги ажодлари қолдирган маърифат ва маънавиятни ўзлаштириб, камолотга етишганлари сабабли моддий мол-мулкларга кишанланиб, қаттиқ боғланиб қолмайдилар. Улар аслида, фитратда виждонли, софдил бўлгани сабабли дунёвий ҳаётда баъзи ёмон хулқларга берилиб, гуноҳ, ёмон ишлар қилган бўлсалар, виждонан, руҳан азобланадилар, аввалги фазилатлари бундай тубан ишларга қаршилиқ кўрсатадилар ва шу сабабли яна азобланадилар. Жаҳолатдаги шаҳарларнинг аҳолиси бахт-саодат деб ўйлаб тубан ишларни қилаётганида улар руҳининг ақлли қисмида қаттиқ-оғриқ пайдо бўлса ҳам, ҳиссий лаззат бу оғриқни сездирмай қўяди. Агар инсон ҳиссиётларини жиловлай олса, руҳнинг ақлли қисми ёмон хулқ ва тубан қилмишлардан оғриқ сезади ва моддий буюмлар, зебу зийнатлардан узоқлашади. Бирор фалокатга учраб, хафа бўлган одам ҳиссий роҳат вақтида қайғусини унутганидай, ҳиссий роҳат тамом бўлганида яна қайғуси

эсига тушганидай ҳолат юз беради. Шунга инсон ҳиссий роҳатлар билан доимо машғул бўлаверса, руҳининг соғлом қисми қайғу-кулфати берган виждон оғриғини сезмай яшайверади. Ҳиссий роҳатлар, лаззатлар жисм заифлашганида ёки жонсизланганида тугайди, ана шунда руҳ ўз ҳаётида қолган ёмон қилмишлари, гуноҳларини эслаб, доимий азобланаверади. Агар шундай ҳолат оддий фуқарога нисбатан анча баланд мавқедаги одамда юз берса, унинг тортадиган азоблари оддий одамнинг азобларига нисбатан кўп марта оғирроқ бўлади. Агар шундай (юқори мавқедаги) одамнинг қайғусига ўзига ўхшаш дўстларининг ҳам қайғулари қўшилса, азоб-уқубатлар янада кучаяди ва доимий давом этади. Бахт-саодатнинг зидди бўлган бахтсизлик шундай бўлади.

Адашганлар шахрининг аҳолисига келсак, унинг бошлиғи, раиси ўзи ҳақиқий бахт нималигини билса ҳам, ўзининг қандайдир ғазабли мақсадларига етишни кўзлаб, халқни йўлдан урган, адаштирган, шу сабабли бундай шаҳар (давлат) аҳолиси хулқи бузилган, маънавиятсиз бўлади. Бундай шаҳар бошлиғи ҳам, аҳолиси ҳам ҳақиқий бахт-саодат йўлидан адашгани учун бахтсиз бўладилар. Уларнинг руҳлари жаҳолатдаги шаҳар (давлат) аҳолисининг руҳлари каби ҳалокатга, фасодга учрайди (бузулиб кетади – М.М.).

Беқарор, (қиёфалари) ўзгариб турувчи шаҳар (давлат) аҳолисига келсак, уларни ўзгартирган, бахт-саодат йўлидан адаштирган бошлиқ, раиснинг руҳ ҳам, бундай аҳолининг руҳлари ҳам ҳалокатга, фасодга учрайди.

Ўзи билиб ёки билмай, халқни ёмон йўлга бошлаб, бахт-саодат йўлидан адаштирган ҳар бир бошлиқнинг аҳволи охиратда шундай (бахтсиз) ҳолатга тушади.

Мабодо фозил одамлар шаҳри аҳолисидан баъзилари ўз ихтиёри билан эмас, (бошлиқ, сиёсат томонидан) мажбурлангани сабабли жаҳолатдаги шаҳар аҳолиси қиладиган ёмон, тубан ишларни қилса ва мажбуран қилган ёмон, тубан ишларидан афсусланиб, азобланса, бундай одамларнинг руҳлари фазилатли шаҳар (давлат)нинг зидди бўлган, адашган шаҳарлар аҳолисининг руҳларига ўхшаб, ҳалокатга, фасодга учрамайди. Бундай одамлар фазилатли шаҳарнинг зидди бўлган жаҳолатдаги шаҳарда яшаса мажбуран қилган ишлари учун (ўзлари азоб тортгани сабабли охиратда) азобланмайди.

33. ФОЗИЛЛАР ШАҲРИ АҲОЛИСИНING УМУМИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ ҲАҚИДА СЎЗ

Фозиллар шаҳрининг барча аҳолиси учун умумий бўлган хусусиятлар қуйидагилардир. Биринчидан, улар аслий сабабни ва унинг барча сифатларини билиши зарур. Сўнг моддийликдан ташқарида мавжуд нарсаларни ва уларнинг сифатларини, шунингдек, уларнинг Фаол Ақлга қадар бўлган даражаларини ҳамда улардан ҳар бирининг сифатларини билиши зарур. Сўнг улар самовий ҳилқатларни ва улардан ҳар бирининг сифатларини, сўнг шу ҳилқатлардан пастдаги табиий жисмларни, шунингдек, уларнинг қандай вужудга келиши ва йўқолиши ҳамда уларда юз бераётган барча ҳодисаларнинг мукамаллиги, яхлитлиги, мурувватли, адолатли, оқилона эканлигини, бу ҳодисаларда ҳеч бир нуқсон, ҳеч бир адолатсизлик йўқлигини билишлари зарур. Фозил одамлар яна одамзот қандай яралганини (унинг жисмига кирган) руҳнинг хусусиятларини, Фаол Ақл унинг руҳини қандай қилиб нурлантирганини, шу туфайли инсонда дастлабки тушунчалар пайдо бўлганлигини, у Аллоҳнинг иродасига бўйсунishi ва

нималарда эркинлигини билишлари зарур. Фозил одамлар яна шаҳар (давлат)нинг биринчи раҳбари у ёки бу вақт мобайнида йўқ бўлиб қолганида (бирор ёққа кетганида, касаллигида ва ҳоказо), унинг ўрнини боса оладиган раҳбарларни билиши зарур. Фозиллар шаҳри, унинг аҳолиси, уларнинг диллари эришадиган бахт-саодат нима эканлигини билишлари зарур. Улар яна фазилятсиз шаҳарлар ва уларнинг аҳолиси ўлганидан сўнг руҳлари охиратда не кечишини, баъзилари бахтсизлик, фалокага учраб, баъзилари йўқ бўлиб кетишини, фозиллар шаҳри аҳолиси охиратда нималарга эришувини, нелардан сақланишини билишлари зарур.

Шуларнинг ҳаммасини икки йўл билан билиб олиш мумкин: биринчидан, юқоридаги ҳодисалар аслида қандай мавжуд бўлса, инсон қалбига ўшандай ўрнашиб колса, бу билимлар қиёс ёхуд тақлид асосида вужудга келади. Баъзи одамлар ўша нарсаларни ўзлари ҳис этиш туфайли кўнгилларида шу билимлар вужудга келади.

Фозиллар шаҳридаги допишмандлар бу нарсаларни исботлаш йўли билан ёки дил сезгиси билан билиб оладилар. Донишмандларга инониб, ихлос қўйиб, уларга эргашувчи одамлар ўша нарсаларни донишмандлар билгандай билиб оладилар. Баъзилар эса бу нарсаларни бошқаларнинг тасаввурларича тақлид орқали биладилар. Бундай одамлар табиатан ёки одатларига кўра руҳий билимларни аслида қандай мавжуд бўлса, шундай тушуниш қобилиятига эга эмаслар. Мана шу икки хил тасаввурлар ҳам билим манбаидирлар, аммо донишмандларнинг билимлари, албатта, энг яхши билимлардур. Нарса-ҳодисаларни бировларнинг тасаввурлари орқали тақлидан билувчи одамлар ҳам турлича даражада биладилар.

Шулардан баъзиларининг нарса, ҳодиса ҳақидаги билимлари ўша нарса ёки ҳодисанинг ўзига

ўхшаш ёки яқин бўлади. Бошқа баъзиларнинг билимлари ўша нарсаси-ҳодисадан узоқроқ бўлади. Яна баъзиларнинг билимлари ўша нарсаси-ҳодисадан яна узоқроқ, баъзиларники ўша нарсадан (ёки ҳодиса ёхуд сифатидан) жуда узоқ, яна баъзиларининг билими нарсаси-ҳодиса (ё сифат)дан бениҳоя узоқ бўлади.

Ҳар бир халқнинг ёки ҳар бир шаҳар аҳолисининг нарсаси-ҳодисаларга доир тасаввурлари ўзларига таниш тасаввурлардир. Айрим халқларнинг муайян ҳилқат ҳақидаги энг машҳур (кенг тарқалган) тасаввурларида ҳам озми-кўпми тафовут, фарқлар бор. Чунки ҳар бир халқ ўша нарсаси, ҳодисани ўзича англаб, ўзи акс эттиради. Шу туфайли фазилатли шаҳарларнинг турли халқлари ягона (ҳақ-таоло)га ишониб, ягона саодатга ва ягона мақсадга (масалан, охиратда жаннатга муносиб бўлишга) интилсаларда, уларнинг динлари турлича бўлиши мумкин.

Мана шу (турли халқлар учун) умумий ҳилқатлар тегишли далиллар билан билиб олинганча, бу ҳилқатлар ҳақида ҳеч қандай баҳсларга, сохта доноликка асосланган баҳсларга ҳам, нарсанинг асл табиатини тушунмай, у ҳақда сохта тушунчага эга бўлишдан келиб чиқувчи баҳсларга ҳам ўрин қолмайди.

Ана шу нарсалар ҳақида тақлидий тасаввур ҳосил қилинганида эса баҳсли ўринлар учрайди. Баъзи тақлидий тасаввурларда озроқ, бошқаларида кўпроқ баҳсли ўринлар учраши мумкин. Ва ана шу баҳсли, мунозарали ўринларнинг баъзилари ошкора айтилиши, баъзилари яширин қолдирилиши мумкин.

Нарса, ҳодисаларни тақлидий тасаввурлар воситасида ўрганувчи одамлар орасидан баҳсли ўринларни пайқаб, шу ҳақда ўйлайдиганлар ҳам турличадир. Бундай одамлар ҳам бир неча тоифага бўлинадилар.

Раҳбарга (йўлбошчига, устозга) муҳтожлар. Шундай (устозга муҳтож) кишилардан баъзилари бирор нарса, ҳодиса ҳақида тасаввурларнинг (баҳсли ёки) сохта эканлигини билиб қолса, бошқа ҳақиқатга яқинроқ тасаввур даражасига кўтариладилар ва улар учун шу масалада баҳсли ўрин қолмайди. Агар у мана шу (кейинги) тасаввур билан қаноатланса, шу тасаввурда қолаверади. Аммо (қаноатланмаса) у ҳар гал кейинги тасаввурда ҳам нуқсонлар борлигини сезиб қолса, у янада юқорироқ босқичга кўтарилади. Мабодо унга барча (кейинги) тасаввурлари ҳам ёлғон кўрина бошласа, у ҳақиқатга етишишга яқинлашади.

Жаҳолатдаги шаҳарлар, (аҳолисини) мақсадларини кўзлайдиган (обрў-иззатга, мол-дунёга, бойликдан роҳатланишга интиладиган) одамлар эса алоҳида тоифадир. Бундай одамлар фозиллар шаҳрида ҳалиги (ёмон) мақсадлар билан яшаш тақиқланганини кўриб, у ердаги (адолатли) қонунларни бузишга, ҳақиқатга алоқадор нарсалардан узоқлашишга, (бу қонун-қоидалар, тасаввурларни) бузиб акс эттиришга уринадилар. Улар бунга икки йўл билан эришадилар. У юқорида айтилган баҳсли ўринларни ўзларича тахмин қиладилар, иккинчидан, сохта донолик ва алдов йўлига ўтадилар. Улар жаҳолатли ва тубан мақсадларига эришувига ҳеч ким тўсқинлик қилмаслиги учун шундай йўлдан борадилар. Бундай одамларни фазилатли шаҳарлар жамоасига қабул қилмаслик керак.

Яна бир тоифа одамлар ҳам борки, улар тафаккури заифлиги туфайли ҳақиқатдан чалғиб кетадилар ва тасаввурларидан қай бири тўғрию, қай бири ёлғон, ажратолмай қоладилар. Улар ҳеч баҳс талаб қилмайдиган ҳақиқий тасаввурни ҳам ёлғон деб ўйлайдилар. Улар ҳақиқатни англаш учун яқинроқ борганларида зеҳни заифлиги туфайли чалғиб кетадилар ва ҳақиқатни аслидан бошқача

тушуниб, ёлгонни ўзларича ҳақиқат деб ўйлайдилар. Мабодо уларга тасаввурлари ёлгон туйилса, улар ўзларининг тасаввурлари ёлгон эканлигини билмай, асл ҳақиқатни ёлгон деб ўйлайдилар. Оқибатда бу одамлар «умуман ҳақиқат йўқ, ҳақиқатга етишдим деганлар ўз-ўзини алдовчилардир, одамларни ҳақиқат йўлидан бошламоқчи бўлган ёлгончи, каззоблар, улар бундай каттароқ мансабга ёки бойликка эришиш мақсадида шундай сўзларни айтмоқдалар» деб ўйлайдилар. Пировард натижада бу тоифа одамларнинг баъзилари гангиб қоладилар, бошқалари нарса ва ҳодисаларни олисдан кўрувчи ёки тушида (ғира-шира) кўрувчи одамга ўхшаб, ҳақиқат бор-ку, аммо уни билишга одамзоднинг ақли етмайди деб ўйлайдилар. Бундай одамлар ўзлари билган нарсаларни ҳам бузиб талқин этишга интилиб, эришган нарсаларини ҳақиқат эмас, балки бузиб талқин қилганларини ҳақиқат деб ўйлайдилар.

34. ЖАҲОЛАТДАГИ ВА АДАШГАН ШАҲАРЛАР АҲЛЛАРИНИНГ ФИКРЛАШ УСУЛЛАРИ ҲАҚИДА СЎЗ

Аҳолиларининг диний эътиқодлари хурофий, хато дунёқарашларга асосланган шаҳарларни жаҳолатдаги ёки адашган шаҳарлар деймиз.

Уларнинг баъзилари бундай фикрлашади: баъзи мавжудотлар бир-бирига қаршидир ва бир-бирларини йўқ қилишга интиладилар. Мазкур мавжудотларнинг ҳар бири яшаш шароитида шундай қувваи маҳфузга эгаки, шу нарса воситасида у қарама-қарши мавжудотдан ўзини ҳимоя қилади ва ўз зотини йўқолиб кетишдан асраб қолади. У яшаш шароитида яна шундай қувватга эгаки, шу нарса воситасида у ўзига қарши нарсани йўқотиб, ўрнида ўзига ўхшаш мавжудотни пайдо қилади.

Ва ниҳоят, унга шундай бир қобилият бериладики, шунинг ёрдамида у турли нарсалардан фойдаланиб, яшаш учун доимий яхши шароит вужудга келтиришга интилади.

Мазкур мавжудотларнинг кўпчилиги ўзларига ато этилган қобилият туфайли қарши иш кўрувчи (туғдирган машаққатларни) енгиб ўта оладилар. Шу тарзда оламдаги ҳар бир мавжудот ўзига қарши ва умуман бошқа мавжудотларни йўқотиб, ўз яшаш шароитини яхшилашга интилади. Бизга шундай кўринадики, оламдаги барча мавжудотлар фақат ўз яшаш шароитларини яхшилаш учун, ўзига фойда келтирмай зарар келтирадиган бошқа барча мавжудотларни йўқотиш учун, фақат ўзининг яхшироқ яшашини таъминлаш учун дунёга келган. Биз ҳаётда жуда кўп ҳайвонларга ташланиб, ўзларига тузукроқ фойда чиқмаса ҳам уларга зарар етказиш ва йўқ қилиш учун ҳамла қиладиган жуда кўп ҳайвонларни кўрамиз. Гўё уларнинг ҳар бири дунёда фақат ўзи яшаш учун, бошқа мавжудотларнинг яшаши унга зарар келтирадигандай, шу ҳайвон борлиги ўзи учун зарардай, табиатан бошқаларни йўқ қилишга интилувчи ҳайвонларни учратамиз. Мабодо бирор мавжудот бошқа мавжудотларни йўқ қилишни кўзламаганида ҳам, ўз фойдаси учун уларни қийнаб ишлатишга интилади. Баъзи навдаги мавжудотлар бошқа навдаги мавжудотлар билан худди шундай муносабатдадирлар. Ҳатто бир навдаги мавжудотлар ўзаро ҳам шундай муносабатдадирлар. Бу мавжудотлар шундай яралганки, доимо бир-бирига қарши курашиб, бир-бирларига душманлик қиладилар. Энг кучлилари бошқаларига нисбатан мукамалроқ тузилган бўлади. Голиб келганлар ҳам бир-бирини йўқотишга уринадилар, гўё бошқа мавжудотлар номукамалдай, уларнинг борлиги буларга зарар келтирадигандай ёхуд бошқалар уларга фақат

(қулдай) хизмат қилиш учун яралгандай, барчаси бир-бирини эзиб ишлатишга интилади.

Мана шу ҳодисаларда ҳеч бир тартиб, изчиллик йўқ деб ўйлашди; мавжудотларнинг (шу феъл-атворларида) турли даражалари йўқ деб ўйлайдилар: бу мавжудотларнинг турли хусусиятлари уларнинг ўз феъл-атворидан келиб чиқмасдан, тартибсиз юзага чиқаверади деб ўйлайдилар. Биз қузатган маълум мавжудотларда ҳам шу ва шунга ўхшаш ҳодисаларни кўрамиз.

Баъзиларнинг ўйлашича, мавжудотларнинг туғма феъл-атвори шундай. Бу мавжудотлар ўзларининг ақлсиз ёхуд ақлли ҳайвонларга ўхшаш табиатларига кўра, ўз билганларича, эркин ҳолда ҳаракат қиладилар. Шундайларнинг фикрича (табиатан), шаҳарлар бир-бирига қарши курашишлари, ўзаро душманлик қилишлари зарур. Уларнинг (фазилатлик) даражалари йўқ, бирлари бошқаларидан ҳурматга сазоворроқ эмаслар, уларнинг хатти-ҳаракатларида изчиллик, тартиб йўқ деб ўйлайдилар. Улар ҳар бир одам ўзидаги барча ноз-неъматлардан ўзи фойдаланиши, шахсий манфаати учун бошқаларга қарши курашиши керак, энг бахтли одам шу курашда душманларни енгиб чиққан одамдир деб ўйлайдилар.

Мана шу (сабаб)ларнинг ҳаммаси туфайли кўпчилик шаҳарларда жаҳолатдаги шаҳарлар аҳолисининг қарашларига хос фикр-ақидалар келиб чиқади. Баъзилар одамлар ўртасида табиий ёки ихтиёрий боғланишлар йўқ, ҳар бир одам ўз манфаати учун бошқаларнинг манфаатига зарар етказиши, бири бошқасига бегона бўлиши зарур, мабодо улар бирлашсалар ҳам зарурат, мажбурият туфайли бирлашадилар, ўзаро муросага келишсалар ҳам фақат бири ғолиб чиқиб, бошқалари мағлуб бўлганида келишадилар деб ўйлайдилар. Бунда улар ташқаридан таъсир этувчи бир куч

тазийқида ўзаро келишувга мажбур бўладилар, агар ана шу куч йўқолса, келишув ҳам йўқолади, яна бегоналашув пайдо бўлади ва улар тарқалиб кетадилар. Инсониятга хос ҳайвоний ақидалардан бири мана шу ақидадир.

Бошқа баъзилар эса одамлар айрим ҳолда яшаганларида ёрдамчилар ва хизматчиларсиз ўзларининг ҳаётий эҳтиёжларини қондиролмагани учун, шуларнинг ғамхўрлигисиз яшай олмаганлари учун бирлашиб яшаш фойдалидир деб ўйлайдилар.

Баъзилар фикрича, бундай бирлашув мажбурлаш, зўрлик билан амалга ошади, ёрдамчиларга эҳтиёжи бор одам бошқа одамларнинг бир гуруҳини ўзига бўйсундиради ва ўша гуруҳни ўзи учун ишлатади. Ўша одам худди шу гуруҳ ёрдамида бошқа гуруҳларни ҳам ўзига бўйсундиради. Бу ҳолда ёрдамчи унга тенг эмас, балки ғолиб олдидаги мағлуб ҳолатидадир. Чунончи, ким жисман ва қуроллари билан бошқалардан кучли бўлса, ўша бошқа бир одамни ўзига бўйсундиради ва унинг ёрдамида яна бошқа одамни ёки бир гуруҳни бўйсундиради ва шулар ёрдамида яна бошқа гуруҳларни бўйсундиради. Оқибатда ана шу одамда муайян миқдордаги ёрдамчилар пайдо бўлади ва улар турли мавқеларга эга бўладилар. Ўша одам ўзига етарли миқдорда ёрдамчиларни тўплаб олгач, уларни ўз хоҳиш-истакларининг қуролига айлантиради.

Бошқа баъзилар ўйлашича, одамлар орасида муайян боғланиш меҳр-оқибат ва келишув бор, аммо улар бу боғланиш, келишув замирида нималар ётишини турлича тушунадилар. Баъзилар инсонлар умумийлиги (жамоа бўлиб яшаши)нинг сабаби уларнинг бир аجدоддан тарқалганида деб билишади. Яъни, бир аجدодга мансуб (кўпчилик) одамларнинг биргалашиб, ўзаро келишиб, бир-бирига ёрдамлашиб яшашларидан мақсад, шу йўл билан бошқа аجدод вакиллари енгил

учун ва улардан енгилмаслик учундур. Одамлар (турли аждодлардан) келиб чиқишлари туфайли бир-бирлари билан низолашадилар ва ёвлашадилар. (Қариндош-уруғлар учун) умумий бўлган аждод-бобокалонларига кимки яқинроқ турса, алоқалари кучлироқ, шажара атрофидаги шох-бутоқларга тааллуқли авлодларнинг алоқалари кучсизроқ бўладилар. Энг узоқларининг эса яқинлиги йўқолиб, борди-келди ўрнига ўзаро адоватлашиб яшашлари мумкин. Ташқи зарурат туғилганида, масалан, тасодифий фалокат келиб қолганида, ёв ҳужум қилганида улар ёвга қарши курашишлари, ўзларини ҳимоя қилишлари учун катта гуруҳларга бирлашадилар.

Баъзилар ўйлашича, одамларнинг ўзаро боғлиқлиги замирида қабила, уруғлик муносабатлари ётади, бир қабиланинг эркаклари бошқа қабиланинг қизларига уйланадилар, нариги қабиланинг эркаклари эса бу қабиланинг қизларига уйланадилар – демак, қариндош-уруғчилик вужудга келади. Баъзилар ўйлашича, яна энг биринчи ҳукмдор ўзига бўйсунган (қабила ва уруғ)ларни бирлаштиради ва шу билан ғалабага эришиб, жаҳолатдаги шаҳарлар ёқтирадиган бирор бахт-саодат (масалан, моддий бойликлар)ни қўлга киритади.

Айримлар ўйлашича, одамларнинг ўзаро боғланишлари бирор қасам, битим ва ўзаро иттифоққа асосланади. Бунда ҳар бир шахс (шу иттифоқдаги, битимдаги) бошқа одамларга қарши чиқмасликни, уларни ташлаб кетмасликни, еигилмасликни ва ғалаба қозониш учун биргаликда жанг қилиш мажбуриятини ўз зиммасига олади.

Яна баъзилар ўйлашича, одамлар ўртасидаги боғланиш робиталари шу одамларнинг хулқ-атвори, табиати, феъли ва тилининг умумийлигига асосланади. Ҳар бир халқ ўзига хос мана шундай хусусиятларга эга. Шу туфайли ҳар бир халқ ва

киллари бошқа халқ вакилларига аралашиб, қўшилиб кетмаслиги керак. Чунки турли халқлар худди ана шу хусусиятлари билан фарқланиб туради.

Бошқалар ўйлашича, одамларнинг ўзаро боғлиқлиги уйлари, умуман, яшаш жойларининг умумийлигига асосланади. Ҳар уйдаги одамлар ўзаро яқин алоқаларда бўладилар, яна улар бир кўчада яна бир маҳаллада яшайдилар. Шу туфайли одам аввало қўшниси билан яқин бўлади. Яна у худди шу қўшниси билан бир кўчада, бир маҳаллада, бир шаҳарда ва ниҳоят, шу шаҳарни ўз ичига олган бир юртда яшайди.

35. АДОЛАТ ҲАҚИДА СЎЗ

Бази одамлар айтадиларки, турли қабилалар, шаҳарлар, иттифоқлар ёки халқларнинг бир-биридан фарқи бир одамнинг бошқа одамдан фарқига ўхшайди, негаки бир одамнинг бошқа одамдан фарқи бир гуруҳнинг бошқа гуруҳдан фарқига ўхшашдир. Ана шу гуруҳлар ўз хавфсизлигини қўриқлаш, шон-шавкати, фаровонлиги, роҳат-фароғати учун ва шу мақсадларга етиш учун ўзаро курашадилар ва рақобатлашадилар. Ҳар бир гуруҳ шу нарсаларни бошқалар тортиб олмасин, булар фақат бизда бўлсин деб ҳаракат қилади. (Низо, уруш натижасида) шу нарсаларни қўлга киритсалар, ўзларини голиб ва бахтли ҳисоблайдилар. (Ўша олимлар фикрича) айрим одамлар ҳам, гуруҳлар ҳам табиатан ўз манфаатини кўзлайдилар ва ҳолатни адолатли деб ўйлайдилар. Улар фикрича, ҳар бир гуруҳ бошқа барча гуруҳларни ўзига бўйсундиришни истади, бинобарин, улар адолатни курашда голиб чиқиш деб ўйлайдилар. Енгилган, мағлуб гуруҳлар эса ё жангда жароҳатланиб майиб-мажруҳ бўлади ёки ҳатто ўлиб кетади. Мағлуб гуруҳ аъзолари

агар ўлмай қолсалар ҳам ғолиб гуруҳга қул бўлиб, хизмат қила бошлайдилар. Шу сабабли ғолиб гуруҳ янада бойиб, фаровонлиги ва шон-шавкати ортиб кетади. Ғолиб гуруҳлар бунӣ адолатли ва табиий ҳол деб ўйлайдилар. (Бизнингча, Форобий бу фикрларини Афлотун асарларида келтирилган Суқрот ҳаким билан унинг дўсти ва рақобатчиси, софист Клитопонт диалоги – суҳбати таъсирида ёзган бўлиши мумкин – М.М.)

Бир гуруҳ курашда (жангда) ғалаба қилганида ҳам енгилган, мағлуб гуруҳлардан тортиб олинган бойликлар, ноз-неъматлар тақсимланганида ғалаба учун қайси лашкар бошлиғи ва жангчилар кўпроқ ҳисса қўшган бўлса, ўшаларга кўпроқ бойлик, мол-мулк тегишини адолатли деб биладилар.

Баъзи одамлар айтадиларки, савдо-сотиқ, қарз бериш ва қарз олиш соҳаларида (Аллоҳдан) қўрқиб ёки бошқа сабаблар билан бировларга зарар ва зулим қилмаслик ҳам адолатлидир. Бу ҳолда икки киши ёки гуруҳнинг куч-қуввати тенг бўлганида ҳам гоҳо униси, гоҳо буниси устун келади. Бу одамлар ёки гуруҳларнинг рақобати узоқ вақт давом этиб, чўзилиб кетса, иккала томон аҳволини яхшилаш учун, мурасага келиб, ҳар икки томон баъзи бойликлар, неъматларнинг бир қисмидан вос кечиб, рақибига бериб тинчлик ўрнатади. Бундай ҳолатда бойликлар ва неъматларнинг сифати ўзгариб қолмайди, иккала томон бундан кейин бир-биридан ҳеч нарсани тортиб олмасликка келишиб оладилар. Шу ҳолатлар сабабли одамлар ва гуруҳлар ўртасида савдо-сотиқ ва бошқа соҳаларда (маданий, илмий алоқаларда) ўзаро ҳурмат, ўзаро ҳамдўстлик келиб чиқади. Шунда ҳам шу икки томондан бири бошқасидан заифроқ эканлигини тушунтиради ёки қўрқиб туради. Шу тариқа улар иттифоқчи, дўст бўлиб туради. Аммо вақт ўтиб аҳвол ўзгарса, булардан бир томон кучайиб кетса,

яна келишув шартномаси бузилади ва бир гуруҳ бошқасини бўйсундиришга ҳаракат қилади.

Ёки яна шундай ҳам бўладик, бу икки гуруҳ учинчи бир кучли гуруҳ олдида якка ўзи ожизлик қилиб қолса, умумий душманга қарши ҳалиги икки гуруҳ бирлашиб ёки яна иттифоқ тузиб яшайдилар, аввалги душманликни, бир-бирига зарарли ишларини, хатти-ҳаракатларини бас қиладилар. Умумий душман мавжуд экан, бу икки гуруҳ дўстлиги, иттифоқи давом этаверади.

Яна шундай ҳолат ҳам бўлиши мумкин, икки гуруҳдан ҳар бири айрим ҳолда қандайдир нарсани (мол-мулкни, бирор мамлакатни) қўлга киритишни истайди, лекин бу мақсадга ўз кучи билан эриша олмаслигини билиб, рақиб гуруҳ билан муносабатини яхшилаб, ундан ёрдам сўраши мумкин. Шу сабабли бу икки гуруҳ аввалги келишмовчиликларни унутиб бирлашадилар. Маълум вақтлар ўтганидан сўнг ёш авлод униб-ўсиб, аввалги душманликни, бирлашув шартларини унутиб, бу иттифоқни табиий ва адолатли деб ўйлайдилар. Иккала гуруҳ бирлашиб, исталган мақсадига эришгач, бу бойликлардан фойдаланиб фахрланадилар.